

Wat noemen we verbrede landbouw?

Verkenning van definities en informatiebehoeften

Gabe Venema
Bart Doorneweert
Katrin Oltmer
Mark Dolman
Annemarie Breukers
Laan van Staalduinen
Aïde Roest
Arjan Dekking (PPO)

Projectcode 31065
Maart 2009
Rapport 2008-076
LEI Wageningen UR, Den Haag

Het LEI kent de werkvelden:

- Internationaal beleid
- Ontwikkelingsvraagstukken
- Consumenten en ketens
- Sectoren en bedrijven
- Milieu, natuur en landschap
- Rurale economie en ruimtegebruik

Dit rapport maakt deel uit van het werkveld Rurale economie en ruimtegebruik.

Wat noemen we verbrede landbouw?; Verkenning van definities en informatiebehoeften

Venema, G., B. Doorneweert, K. Oltmer, M. Dolman, M. Breukers, L. van Staalduinen, A. Roest en A. Dekking (PPO)

Rapport 2008-076

ISBN/EAN 978-90-8615-302-2; Prijs € 19,25 (inclusief 6% btw)

85 p., fig., tab., bijl.

Het ministerie van LNV wil zich inzetten om agrarische ondernemers te faciliteren in de keuze van een (nieuwe) bedrijfsstrategie. Een belangrijk aspect daarvan behelst het inzichtelijk maken van het economische belang van de verbrede landbouw. Om de discussie rond het belang van verbreding op agrarische bedrijven zuiver te kunnen voeren is een empirische onderbouwing nodig waarmee uiteindelijk de omvang, de economische bijdrage en de ontwikkeling daarvan over de jaren heen, van de verbrede landbouw bepaald kan worden.

The Dutch Ministry of Agriculture, Nature, and Food Quality (LNV) actively supports agricultural entrepreneurs in determining their business strategies. Given the increasing interest from entrepreneurs for multifunctional agriculture, there is strong demand for insights into its economic relevance. At the same time, there is a need for a robust empirical framework to understand and compare all the economic issues which are relevant to multifunctional agriculture. This framework would need to consist of indicators for market size, economic contribution to business revenue and the development of multifunctional agriculture over the years. This report is concerned with defining these indicators and looks into a preliminary design of a monitoring system which could fulfil the sector's requirements for more knowledge on the economic potential of multifunctional agriculture.

Bestellingen

070-3358330

publicatie.lei@wur.nl

© LEI, 2009

Overname van de inhoud is toegestaan, mits met duidelijke bronvermelding.

Het LEI is ISO 9000 gecertificeerd.

Inhoud

Woord vooraf

Samenvatting

Summary

1 Inleiding

- 1.1 Aanleiding en probleemstelling
- 1.2 Doelstelling
- 1.3 Onderzoeksaanpak en afbakening
- 1.4 Plaatsing van het onderzoek en leeswijzer

2 Definiëring verbrede landbouw

- 2.1 Inleiding
- 2.2 Verschillen in definities verbrede landbouw
- 2.3 Keuze definiëring en opzet van de monitor
- 2.4 Discussie

3 Zorglandbouw

- 3.1 Achtergrond
- 3.2 Definitie van zorgboerderij en type bedrijven
- 3.3 Onderwerpen van belang vanuit de stakeholders aangegeven
- 3.4 Relevante indicatoren/variabelen
- 3.5 Methode en werkwijze voor dataverzamelen
- 3.6 Aandachtspunten/aanbevelingen

4 Recreatie en toerisme

- 4.1 Sectorbeschrijving
- 4.2 Economische informatie: behoefte en beschikbaarheid
- 4.3 Opzet economische monitor Recreatie en toerisme op landbouwbedrijven
- 4.4 Kanttekeningen, conclusies en aanbevelingen

5 Paardenhouderij

- 5.1 Inleiding
- 5.2 Sectorbeschrijving

- 5.3 Opzet economische monitoring van landbouwbedrijven met paarden en pony's
- 5.4 Conclusie en aanbeveling

6 Windenergie

- 6.1 Inleiding
- 6.2 De verbredingstak windenergie
- 6.3 Economische informatiebehoefte
- 6.4 Opzet economische monitor van windenergie op landbouwbedrijven
- 6.5 Conclusie

7 Streekproducten

- 7.1 Inleiding
- 7.2 Definitie streekproducten als verbredingsactiviteit en type producten
- 7.3 Onderwerpen van belang aangegeven vanuit stakeholders
- 7.4 Relevante indicatoren/variabelen
- 7.5 Methode en werkwijze voor dataverzamelen
- 7.6 Conclusie en aanbevelingen

8 Kinderopvang

- 8.1 Inleiding
- 8.2 Sectorbeschrijving en beschikbare databronnen
- 8.3 Economische informatiebehoefte doelgroepen
- 8.4 Indicatoren gastouderopvang
- 8.5 Aanbevelingen

9 Conclusies

Literatuur

Contacten

Bijlagen

- 1 Monitoring verbreding in de landbouw door het LEI
- 2 Gegevens rond verbreding in agrarische sector

Woord vooraf

Het ministerie van LNV heeft het LEI gevraagd inzicht te geven in de empirie van de verbrede landbouw in Nederland. Inzicht in de definities van verbrede landbouw, de aanwezige databronnen, de informatiebehoeften van beleid en marktpartijen en de mogelijkheden om tot een structurele monitor te komen, zijn belangrijke aandachtspunten in deze studie. Om binnen beleid en met de markt een zuivere discussie te kunnen voeren rond het belang van verbreding op agrarische bedrijven is een empirische onderbouwing nodig waarmee uiteindelijk de omvang, de economische bijdrage en de ontwikkeling daarvan over de jaren heen van de verbrede landbouw bepaald kan worden.

De opdracht is gefinancierd door het programma Stad en Platteland, vallend onder het beleidscluster Vitaal Landelijk Gebied. Het onderzoek is uitgevoerd door het LEI, met ondersteuning van PPO. Het project werd geleid door G. Venema.

Een woord van dank gaat uit voor de constructieve bijdragen aan dit onderzoek van de begeleidingscommissie, bestaande uit K. van Wissen (LNV-directie Landbouw), E. Gerritsen (LNV-directie Platteland) en J. van Vliet (LNV-directie Kennis).

Prof.dr.ir. R.B.M. Huirne
Algemeen Directeur LEI Wageningen UR

Samenvatting

De termen verbreding, verdieping en multifunctionele landbouw worden op verschillende wijzen gedefinieerd. Dit maakt het lastig om gegevens van deze vormen van landbouw vast te leggen en te monitoren. Om meer inzicht te krijgen in activiteiten die plaatsvinden op agrarische bedrijven naast reguliere agrarische productie heeft het ministerie van LNV de vraag gehad om een voorzet te geven van een empirische onderbouwing. Deze onderbouwing omvat de omvang, de economische bijdrage en de ontwikkeling daarvan over de jaren heen van verbrede landbouw. Vragen die daarbij beantwoord dienen te worden zijn: wat is een duidelijke definitie van de term verbreding (en wat is daarbij de bandbreedte, bijvoorbeeld ook ten aanzien van multifunctionele landbouw)? Op welke wijze kan de economische bijdrage het best worden gemeten? En kan een opzet van een economische monitor voor de verschillende takken van verbreding worden gemaakt?

In de literatuur komen de termen verbrede en multifunctionele landbouw in verschillende onderzoeken naar voren. Verbrede landbouw wordt in het algemeen toegepast voor de activiteiten op een bedrijf (wat doet het bedrijf) en multifunctionele landbouw wordt gebruikt op het niveau van de hele maatschappij (wat leveren de verbrede activiteiten op agrarische bedrijven op voor de maatschappij). De activiteiten die vallen onder deze twee termen overlappen elkaar grotendeels.

In de praktijk zijn er meerdere definities van de term verbrede landbouw. In dit onderzoek zijn vier bronnen met elkaar vergeleken. De toepassing van meerdere definities geeft aan beleid en marktpartijen een divers beeld van de omvang en omzet van verbrede landbouw (of multifunctionele landbouw).

Onderzoekers concluderen dat de definitie van verbrede landbouw wordt gekenmerkt door de volgende basiselementen, die binnen alle vier geraadpleegde definities terugkomen:

- producten en diensten waarvan de toegevoegde waarde niet direct gerelateerd is aan een agrarische keten (niet-agrarische activiteiten); er vindt dus geen substitutie plaats van activiteiten die normaal gezien door een andere schakel in agrarische ketens worden verricht;
- de producten en diensten worden geproduceerd/geleverd door de inzet van beschikbare productiefactoren op het agrarische bedrijf.

In het algemeen wordt verondersteld dat verbredingsactiviteiten bijdragen aan het bedrijfsinkomen. Bij de opzet van een economische monitor voor verbrede landbouw staan daarom de omzet uit verbreding en de bijdrage aan het uiteindelijke verdiende bedrijfsinkomen centraal. Daarnaast is de financiële ruimte voor investeringen voor toekomstige bedrijfsontwikkeling relevant. De belangrijkste factoren die bepalend zijn voor de hoogte van de bijdrage aan omzet en inkomen zijn ondernemerschap, marktontwikkelingen en perspectieven voor de betreffende verbrede en agrarische activiteiten, en mogelijkheden tot groei zowel in ruimtelijk als in financieel opzicht.

Om de bijdrage van een verbredingstak aan het inkomen van agrariërs een in beeld te krijgen is naast de omzet, een raming van de kosten gerelateerd aan de verbredingstak van belang. Het in kaart brengen van de omzet is meestal gemakkelijker dan het inventariseren van de kosten. In de bestaande literatuur worden de kosten op een aantal verschillende manieren geraamd. Voor een globale indruk kunnen de (combinaties van) huidige methodes voldoen, maar eigenlijk zouden de kosten specifiek in kaart moeten worden gebracht, bijvoorbeeld door onderscheid te maken tussen toegerekende en niet-toegerekende kosten.

Naast economische gegevens kan ook aandacht worden besteed aan kengetallen die de structuur van de sector beschrijven, zoals de bedrijfstypes en de omvang van de bedrijven waarop verbrede activiteiten plaatsvinden. Ook kan worden gekeken naar regionale verschillen.

De aanwezigheid van een monitor of de wijze van monitoring wordt voor een belangrijk deel bepaald door de beschikbaarheid van gegevens. Omdat gegevens vaak niet direct beschikbaar zijn, is er de kans dat niet het meest actuele beeld van verbreding naar voren komt. Zo kunnen nieuwe, succesvolle activiteiten zijn opgestart die nog niet worden gemeten, of kunnen voorheen succesvolle diensten van minder belang worden. Voor de actualiteit van de monitor is het daarom van belang om de lijst met activiteiten periodiek te actualiseren.

Naast de directe (economische) effecten op bedrijfsniveau zijn er ook indirecte effecten van verbreding, zoals het effect van natuurbeheer op de toeristische aantrekkelijkheid van een gebied of het effect van agrarische zorgdiensten op de totale therapiekosten van bepaalde cliëntengroepen. Deze indirecte effecten kunnen de economische relevantie van verbreding vergroten. Ook kan een beter beeld worden gegeven van de economische relevantie van een sector voor de maatschappij (social return on investment). Gezien de complexiteit van het in kaart brengen van indirecte effecten kan in de huidige studie hier nog niet op worden ingegaan. Het is wel aan te bevelen om toekomstige mogelijkheden

voor een robuuste analyse van indirecte effecten in de gaten te houden en vervolgens op te nemen in de monitor.

In dit rapport zijn de volgende verbredingstakken op verzoek van de opdrachtgever nader onderzocht: zorglandbouw (zorg op agrarische bedrijven), recreatie en toerisme, paardenhouderij, windenergie, streekproducten, kinderopvang en educatie. Laatstgenoemde twee zijn toegevoegd omdat ze meegenomen worden binnen het werkterrein van de in december 2007 opgerichte Taskforce Multifunctionele landbouw.

Per tak is een korte beschrijving van de structuur en ontwikkeling van de verbredingstak, de economische informatiebehoefte van een aantal doelgroepen, de beschikbaarheid van data, een mogelijke opzet van een economische monitor, conclusies en aanbevelingen gegeven.

Zorglandbouw

De zorglandbouw zit de laatste 10 jaar in een stroomversnelling. Het aantal zorgboerderijen stijgt snel, wat voornamelijk te maken heeft met de aansluiting van de ontwikkelingen in zowel de landbouw- als de zorgsector, de oprichting van het Landelijk Steunpunt Landbouw en Zorg en de hervorming van het zorgstelsel en de invoering van het Persoonsgebonden Budget (PGB) in 2003. Bestaande databronnen zijn de landbouwtelling en de zorgmonitor van het Steunpunt. Voor het monitoren van de gegevens zal een nieuwe structuur moeten worden opgezet. Wel zal het een lastig traject zijn om de zorgtak en de landbouwtak te scheiden wat betreft de investeringen en de arbeid. Het advies is om een nieuwe zorgmonitor op te stellen met een economische insteek. Door deze te verbinden met de Landbouwtelling kan een beter inzicht worden verkregen in de agrarische bedrijven met zorg.

Recreatie en toerisme

Bij recreatie en toerisme kan een onderscheid gemaakt worden tussen dagrecreatie en verblijfsrecreatie. Dit zorgt voor een grote diversiteit van activiteiten die onder dit thema vallen. Daarnaast hebben toeristen tegenwoordig hogere verwachtingen van de accommodatie, wat zorgt voor een verdieping van de recreietak. Bestaande databestanden waar informatie uit te halen is, zijn: de Landbouwtelling (CBS), Bedrijven-Informatienet (LEI), Kamer van Koophandel, Bedrijfschap Horeca en Catering, adviseurs, accountantskantoren, SVR, VeKa-Bo, en de Vereniging van boerengolfeigenaren.

Het agrotourisme hoort vanuit economisch oogpunt bij de belangrijkste verbredingsactiviteiten op landbouwbedrijven. Het is interessant om, in verband

met perspectieven voor agrarische bedrijven en impulsen voor de plattelands-economie, een aparte monitor te ontwikkelen voor het agrotourisme.

Paardenhouderij

De paardenhouderij hoort bij de zogenaamde 'dienstenhouderij', met recreatie en sport als belangrijkste functies. In de productiegerichte paardenhouderij worden uitsluitend of in hoofdzaak handelingen aan en/of met paarden verricht die primair gericht zijn op het voortbrengen, africhten en trainen en verhandelen van paarden (Hoogeveen en Van Calker, 2007). De paardenhouderij op landbouwbedrijven is zeer beperkt. Bij 70% van de landbouwbedrijven met paarden zijn er minder dan 5 paarden en/of pony's. De paardenhouderij als verbrede tak is een kleine tak en gezien het lage aantal paarden zullen deze eerder hobby- dan bedrijfsmatig worden gehouden. Het wordt daarom aangeraden om de monitoring lokaal uit te voeren als het gaat om paardenhouderij als verbredingstak.

Windenergie

Windenergie is een vorm van groene energie die gewonnen kan worden met windturbines geplaatst op landbouwgrond. De windturbines kunnen in eigendom zijn van de agrariër of de grond kan worden verhuurd om daarop een windturbine te plaatsen. De economische monitor is bedoeld voor de agrariërs die een windturbine in eigendom hebben. De verhuur van grond wordt namelijk niet tot verbreding gerekend. Met een economische monitor kan gekeken worden naar de economische opbrengsten, in welke regio deze het hoogst zijn en hoeveel subsidie er ontvangen wordt per eenheid geleverde stroom.

Streekproducten

De verkoop van streekproducten is zeer uiteenlopend. Primair bestaat het uit de verwerking van ruwe grondstoffen (zoals verse melk) tot meervoudig samengestelde producten verbonden aan een bepaalde regio. De afzet van producten varieert van kleinschalige vormen van huisverkoop, tot contractproductie voor voedselverwerkers en -distributiecentra. De Stichting Streekeigen Producten Nederland (SPN) beheert het keurmerk voor streekproducten die onder de Europese richtlijn vallen. Dit is breder dan de streekproducten voortkomend uit de landbouw. De monitor voor streekproducten kan wellicht opgezet worden in samenwerking met SPN en Boerenverstand. Dit zal nog nader moeten worden bekeken.

Agrarische kinderopvang

Boerderijen die kinderopvang aanbieden kunnen dit doen in twee verschillende vormen: gastouderschap of als zelfstandig kinderdagverblijf. Voor boerderijen die gastouderschap aanbieden gelden minder regels en is het niet noodzakelijk om als boerin gediplomeerd te zijn. Als zelfstandig kinderdagverblijf kunnen boerderijen zich aansluiten bij de Verenigde Agrarische Kinderopvang (VAK). Momenteel zijn 20 boerderijen actief bij de VAK en zijn in het voorjaar van 2008 nog 6 boerderijen gecertificeerd. De VAK houdt al getallen bij van de aangesloten boerderijen. Het voorstel is dan ook om aan te sluiten bij de VAK en deze cijfers te monitoren.

Summary

What do we refer to as expanded agriculture?

An exploration of definitions and information requirements

The terms expanding, deepening and multifunctional agriculture are defined in various ways. This makes it difficult to record and monitor data relating to these forms of agriculture. In order to obtain insight into other activities taking place on farms besides standard agricultural production, the Ministry of Agriculture, Nature Management and Food Quality (LNV) was asked to provide an empirical framework. This framework contains the market size, economic contribution and development of multifunctional agriculture over the years. Questions which should be answered are: what is a clear definition of the term expanding agriculture (and how does this compare with multifunctional agriculture, for example)? How can the economic contribution best be measured? And can a preliminary design for an economic monitor for the various branches of expanding agriculture be made?

In the literature, the terms expanded and multifunctional agriculture appear in various research programmes. Expanded agriculture is generally applied to the activities on a farm (what the farm does) while multifunctional agriculture is used at the level of society as a whole (what do the expanded activities on farms provide society). The activities which fall under these two terms largely overlap.

In practice, there are different definitions of the term expanded agriculture. In this study, four sources were compared. The use of several definitions gives a varied picture of the market size and turnover of expanded agriculture (or multifunctional agriculture). Researchers conclude that the definition of expanded agriculture is characterised by the following basic elements, which recur in all four definitions consulted:

- Deliver products and services whose added value is not directly related to an agriculture chain (non-agricultural activities); no substitution therefore takes place of activities which are normally performed by a different link in agricultural chains;
- The products and services are produced/supplied using available production factors on the farm.

In general, it is assumed that diversification activities contribute to farm revenue. When designing an economic monitor for expanded agriculture, the turnover resulting from diversification and the contribution to the ultimate business revenue is central. In addition, the financial scope for investment in future development is also relevant. The main factors which determine the level of the contribution to turnover and revenue are entrepreneurship, market developments and prospects for the relevant expanded and agricultural activities and potential for growth, both spatially and financially.

In order to chart how diversification contributes to farm revenue, besides the turnover, a framework of the costs related to diversification is important. Charting the turnover is usually easier than making an inventory of the costs. In the existing literature, the costs are estimated in various ways. For a general impression, the (combinations of) current methods are enough, but the costs should actually be charted more specifically, for example by distinguishing between allocated and non-allocated costs.

Besides economic data, we can also look at key figures which describe the structure of the sector, such as types of farm and the farms on which expanded activities take place. We can also study regional differences.

The existence of a monitor or the monitoring method is largely determined by the availability of data. Because data is often not directly available, it is possible that the emerging picture of diversification is not the most current one. New successful activities may have been started which have not yet been measured, or previously successful services may have become less important. To ensure that the monitor is up to date, it is therefore important to periodically update the list of activities.

Besides the immediate (economic) effects at farm level, there are also indirect effects of diversification, such as the effect of nature management on the appeal of an area to tourists or the effect of agricultural care services on the total therapy costs of certain groups of clients. Such indirect effects can increase the economic relevance of diversification. A better picture can also be given of the economic relevance of a sector for society (social return on investment). In view of the complexity of charting indirect effects, this study cannot explore the subject in any more depth. However, it is recommended that future possibilities for a robust analysis of indirect effects should be watched and then included in the monitor.

In this report, the following diversification sectors were studied further at the request of the client: care agriculture (care on farms), recreation and tourism, horse keeping, wind energy, childcare and education. The last two were added

because they were included in the work field of the Multifunctional Agriculture Taskforce set up in December 2007.

For each sector, a brief description of the structure and development of diversification, the need for economic information of a number of target groups, the availability of data, a possible design for an economic monitor, conclusions and recommendations will be given.

Care farms

Care farms have developed rapidly in the last 10 years. Their number is soaring, which is mainly to do with developments linking the agricultural and the care sectors, the founding of the National Point of Support for Agriculture and Care (Landelijk Steunpunt Landbouw en Zorg), the reform of the care network and the introduction of the Person Care Budget (PGB) in 2003. Existing data sources are the Agricultural Census and the Support Centre's care monitor. To monitor the data, a new structure will have to be set up. However, it will be difficult to distinguish between the care branch and the agricultural branch with regard to investments and labour. The advice is to design a new care monitor with an economic angle. By linking this to the Agricultural Census, better insight can be obtained on farms with care.

Recreation and tourism

In recreation and tourism, a distinction can be made between day recreation and long stay recreation. This produces a wide range of activities which fall under this theme. Moreover, tourists have higher expectations of the accommodation which further deepens the recreation branch. Existing databases from which information can be retrieved: the CBS Agricultural Census, LEI's Farm Accountancy Data Network, Chamber of Commerce, Hospitality and Catering Board, advisors, accounting offices, SVR, VeKaBo, and the Association of farmer golf owners (Vereniging van boerengolfeigenaren).

In economic terms, agro tourism is one of the main diversification activities on farms. Since agro-tourism provides strong incentives for the rural economy, this clearly merits the development of a monitor dedicated to this specific activity

Horse keeping

Horse keeping is one of the 'keeping services', one of the main functions together with recreation and sport. In production-oriented horse keeping, the exclusive or main focus of the activity is working on and/or with horses primarily aimed at breeding, training and handling horses (Hoogeveen and Van Calker,

2007). Horse keeping on farms is very limited. 70% of farms with horses have fewer than 5 horses and/or ponies. Horse keeping as diversification is a small branch and in view of the small number of horses probably constitutes a hobby rather than a business. It is therefore recommended to perform the monitoring locally where horse keeping as diversification is concerned.

Wind energy

Wind energy is a form of green energy which can be generated with wind turbines placed on farmland. The wind turbines can be owned by the farmer or the land can be rented for installing a wind turbine. The economic monitor is intended for farmers who own a wind turbine. Renting land does not fall under diversification. An economic monitor can study the economic revenue, in which region this is highest and how much subsidy is received per unit of energy supplied.

Local products

The sale of local products is very diverse. It primarily consists of processing raw materials (such as milk) to multiple composed products linked to a certain region. The sale of products varies from small scale forms of home sales to contract production for food processers and distribution centres. The Foundation for Local Products (Stichting Streekeigenproducts Nederland (SPN)) controls the quality mark for local products which fall under the European guideline. This is broader than the local products originating from agriculture. The monitor for local products may be set up in partnership with SPN and Boerenverstand. This needs further study.

Agricultural childcare

Farms which offer childcare can do so in two different forms: as host families or as an independent nursery. Fewer rules apply to farms offering a host family and it is not necessary for the farmer's wife to be qualified. Farms offering independent nursery care can join the Associated Farm Childcare (Verenigde Agrarische Kinderopvang (VAK)). There are currently 20 farms in the VAK and another 6 farms were certified in the spring of 2008. The VAK records the numbers of associated farms. We therefore suggest joining up with the VAK and monitoring these figures.

1 Inleiding

1.1 Aanleiding en probleemstelling

De primaire functie van een traditioneel agrarisch bedrijf is voedselproductie. Alle activiteiten binnen het bedrijf zijn daarop gericht. Bij verbrede landbouw worden de activiteiten uitgebreid ten behoeve van een andere functie van het bedrijf. Hierbij kan bijvoorbeeld gedacht worden aan het leveren van zorg (zorgboerderijen), produceren van windenergie en biogas, beheren van natuur, landschap, cultuurhistorie en toegankelijkheid (groene diensten), of het exploiteren van een boerencamping (agrotourisme en agrotourisme).

Inkomens in de agrarische sector in Nederland staan al jaren onder druk. Veel agrarische ondernemers proberen door het maken van strategische keuzes, hun inkomen en daarmee het continuïteitsperspectief van het bedrijf te handhaven of te verbeteren. Naast schaalvergroting, kostenbeheersing en innovatie wordt verbrede landbouw als een van de strategische opties gezien om het inkomen op peil te houden of te verbeteren.

In de beleidsvisie voor het platteland van het ministerie van LNV, genaamd Agenda Vitaal Platteland, wordt het belang onderstreept van het ruimte maken voor brede vormen van ondernemerschap op het platteland. Naast de mogelijke bijdrage aan het inkomen en het toekomstperspectief van agrarische ondernemers, ziet het ministerie de verbreding van de landbouwactiviteiten als een mogelijk belangrijke motor voor de ontwikkeling van een in sociaal, cultureel en landschappelijk opzicht vitaal platteland (Ministerie van LNV, 2004).

In dit kader wil het ministerie van LNV zich inzetten om agrarische ondernemers te faciliteren in de keuze van een (nieuwe) bedrijfsstrategie. Een belangrijk aspect daarvan behelst het inzichtelijk maken van het economische belang van verbrede landbouw. Dit kan echter tot op heden niet eenduidig worden bepaald en heeft in de afgelopen jaren regelmatig tot veel discussie geleid. Er wordt namelijk in de praktijk door diverse instanties uiteenlopende definities van verbreding gebruikt, waarbij het met name gaat om de activiteiten die wel of niet bij verbreding worden gerekend. Een ander belangrijk onderdeel in de bepaling van de economische relevantie van verbrede landbouw, is het structureel en consistent (kunnen) monitoren van gegevens op dit gebied. Tot op heden worden er echter versnipperd en beperkt gegevens verzameld.

Het ministerie van LNV heeft het LEI gevraagd om een voorzet voor deze empirische onderbouwing te geven. Vragen die daarbij beantwoord dienen te

worden zijn: wat is een duidelijke definitie van de term verbreding (en wat is daarbij de bandbreedte, bijvoorbeeld ook ten aanzien van multifunctionele landbouw)? Op welke wijze kan de economische bijdrage het best worden gemeten? En kan een opzet van een economische monitor voor de verschillende takken van verbreding worden gemaakt?

1.2 Doelstelling

De hoofddoelstelling van het onderzoek is een aanzet te geven voor de empirische onderbouwing van verbrede landbouw waarmee in de toekomst de omvang, de economische bijdrage en de ontwikkeling daarvan over de jaren heen van de verbrede landbouw bepaald kan worden. Dit betekent concreet dat dit onderzoek de volgende doelstellingen heeft:

- het in kaart brengen van de aanwezige definities van verbrede landbouw;
- het verkrijgen van meer eenduidigheid rondom het begrip verbrede landbouw;
- het voor de gekozen verbredingstakken in kaart brengen van het huidige beschikbare feitenmateriaal (gericht op structuur en economie) dat relevant is voor een empirische onderbouwing van verbrede landbouw;
- het geven van een overzicht van de aanwezige witte vlekken in het benodigde feitenmateriaal om hiermee tot representatieve monitoring (bijvoorbeeld voor het Plattelandsontwikkelingsplan Nederland 2007-2013, of in het kader van de Agenda Vitaal Platteland) en onderbouwde analysevraagstukken rondom verbrede landbouw te komen;
- het geven van advies op welke wijze ontbrekende feiten op een efficiënte wijze kunnen worden verzameld.

1.3 Onderzoeksaanpak en afbakening

Op voorhand is al gebleken dat het moeilijk is om tot een algemeen geldige definitie te komen welke activiteiten wel of niet onder verbrede landbouw vallen. Het onderzoek is gestart met een inventarisatie en analyse van bestaande definiëringen en de beschikbare data (onder andere van CBS en het LEI, en uit case studies) van verbrede landbouw via een literatuurstudie en het raadplegen van

databases en experts. Op basis van de uitkomsten hiervan is er een raamwerk voor definiëring ontwikkeld. Vervolgens zijn er zes verbrede takken¹ onder de loep genomen waarbij per tak de volgende aspecten aan de orde zijn gekomen:

- korte beschrijving van de structuur en ontwikkeling van de verbredingstak;
- de economische informatiebehoefte van een aantal doelgroepen;
- de beschikbaarheid van data;
- een mogelijke opzet van een economische monitor;
- conclusies en aanbevelingen.

Het onderzoek is als volgt afgebakend:

- het onderzoek richt zich uitsluitend op monitoring van bedrijfsniveau²;
- er is zoveel mogelijk aansluiting gezocht bij eerder onderzoek en vastgestelde definities rond verbrede landbouw;
- de vaststelling van de feitelijke economisch bijdrage van de verbrede landbouw wordt in dit onderzoek niet bepaald. Op basis van de resultaten van dit onderzoek zullen het ministerie van LNV en anderen moeten besluiten wel of niet verder te investeren in het verzamelen, vastleggen en analyseren van data voor de onderscheiden takken van verbreding op agrarische bedrijven.

1.4 Plaatsing van het onderzoek en leeswijzer

In hoofdstuk 2 wordt ingegaan op de definiëring van verbrede landbouw. Er wordt allereerst een overzicht gegeven van meerdere in de literatuur gebruikte definities. Vervolgens wordt een met redenen omklede keuze gemaakt in de definiëring van verbrede landbouw. Hoofdstukken 3 tot en met 8 geven per verbredingstak een korte beschrijving van de tak, inzicht in de economische informatiebehoefte die verschillende partijen hebben, een overzicht van de gegevens rond verbrede landbouw die nu verzameld worden door diverse instan-

¹ De keuze van de sectoren is uiteindelijk medebepaald door de oprichting van de Taskforce Multifunctionele Landbouw in december 2007, en de gekozen verbredingstakken die binnen de Taskforce vooral aandacht krijgen. Voor deze verbredingstakken is als beleidsdoel een omzetverdubbeling in de periode 2008-2011 vastgesteld. Gezien de beleidsrelevantie hiervan voor het ministerie van LNV, is in dit onderzoek in een late fase gekozen de verbredingstakken streekproducten en agrarische kinderopvang in dit onderzoek mee te nemen. Dit is ten koste gegaan van het agrarisch natuurbeheer. Laatstgenoemde tak wordt al jaren op een goed niveau gemonitord (tenminste de SAN, SN). Tevens vindt er regelmatig onderzoek plaats waarin ook de economische bijdrage van agrarisch natuurbeheer aan de orde wordt gesteld.

² Macrocijfers over primaire niveau: bijvoorbeeld het aantal overnachtingen bij boeren in Zeeland.

ties en beschrijven vervolgens het voorgestelde monitoringssysteem. Hoofdstuk 9 sluit het rapport af met conclusies en aanbevelingen.

2 Definiëring verbrede landbouw

Dit hoofdstuk geeft in paragraaf 2.1 allereerst enige achtergrondinformatie over onder andere het gezinsinkomen van een agrarisch bedrijf dat als indicator kan dienen voor de bepaling van het economische belang van verbrede landbouw. In paragraaf 2.2 wordt een beschrijving gegeven van een aantal veel gebruikte definities van verbrede landbouw in Nederland, en laat voor deze definities ter illustratie het aandeel van verbrede landbouw zien in het gezinsinkomen. In paragraaf 2.3 wordt een voorstel gedaan voor de definitie van verbreding die gebruikt gaat worden bij de op te zetten monitor voor de bepaling van het economische belang van verbrede landbouw en de op te nemen onderdelen of activiteiten hiervoor, die in de volgende hoofdstukken apart worden uitgewerkt. Het hoofdstuk sluit af met een discussie waarin een aantal relevante aspecten rond de gemaakte keuze en opzet worden beschreven (paragraaf 2.4).

2.1 Inleiding

Binnen het Meerjarenprogramma Vitaal Platteland 2007-2013 is het totale gezinsinkomen een van de indicatoren die gebruikt wordt om de sociaaleconomische vitaliteit van het platteland te bepalen. De opbouw van het gezinsinkomen laat zien welke verschillende inkomstenbronnen samen het verdiende inkomen vormen. Het aandeel van de bijdrage van iedere activiteit is tegelijk een maat om de economische relevantie van de betreffende activiteit voor de regio uit te drukken.

Op agrarische bedrijven zijn het gezin en het bedrijf nauw verbonden. Het totale gezinsinkomen is het *gezinsinkomen uit het bedrijf* plus *het inkomen van buiten het bedrijf* van de ondernemer en zijn echtgenote (dus niet van andere gezinsleden). Tot het inkomen van buiten het bedrijf behoren vergoedingen voor arbeid buiten het bedrijf, uitkeringen, sociale verzekeringen en opbrengsten van vermogen buiten het bedrijf (zie www.lei.binternet.nl).

De oorsprong van de inkomensstroom vanuit het agrarische bedrijf is meestal volledig te herleiden tot de hoofdactiviteit van het bedrijf. Alle productiemiddelen (of het overgrote deel daarvan) die beschikbaar zijn op het bedrijf, worden ingezet voor de agrarische activiteit die de bedrijfsopbrengsten reali-

seert. Op basis van de uniformiteit aan opbrengsten¹ worden deze bedrijven als gespecialiseerde of niet-gespecialiseerde getypeerd. Gespecialiseerde bedrijven kunnen bijvoorbeeld melkveebedrijven, akkerbouwbedrijven, glastuinbouwbedrijven of varkensbedrijven zijn. Niet-gespecialiseerde bedrijven zijn vaak bedrijven met meerdere combinaties.

Het heersende beeld van de agrarische sector is dat van een sector die overwegend bestaat uit gespecialiseerde agrarische bedrijven. Het komt echter in toenemende mate voor dat de inkomensstroom vanuit het agrarische bedrijf ook uit andere bronnen komt doordat een 'verbredingsactiviteit' wordt aangegaan (Silvis en De Bont (red.), 2005). Naarmate meer bedrijven een verbredingsactiviteit aangaan en de relevantie van verbreding voor het inkomen toeneemt, blijft de functie van het agrarische bedrijf niet langer beperkt tot het agrarische kader. Het bedrijf vervlecht dan de agrarische functie met andere (niet-agrarische) functies. Hierdoor kan niet alleen het beeld over het agrarische bedrijf veranderen, maar ook het beeld over de maatschappelijke functie en positie van agrarische bedrijven.

Vooralsnog is er geen onderzoeksstructuur beschikbaar waarmee uitspraken kunnen worden gedaan over het actuele beeld van de bedrijfseconomische positie en ontwikkeling van verbreding op het agrarische bedrijf. Om hier uitspraken over te kunnen doen moeten de volgende vragen beantwoord worden:

1. wat is de definitie van verbreding op een agrarisch bedrijf, ofwel welke activiteiten worden onder verbreding verstaan?²
2. wat is de actuele situatie en de ontwikkeling in de verhouding tussen het inkomen uit de primaire landbouwactiviteit en het inkomen uit verbreding?
3. welke vormen van verbreding zijn verantwoordelijk voor bovengenoemde ontwikkeling en op welke bedrijven vindt deze plaats?

Verbreding is in ontwikkeling op agrarische bedrijven, en kan zich mogelijk verder ontwikkelen tot een peiler onder het inkomen van het gezin op het agrarische bedrijf. Voor een beeldvorming hierover zal periodiek een antwoord moeten worden gegeven op vragen 2 en 3, bij een gelijkblijvende definitie van verbreding. Een monitor is de aangewezen methode om op een gestructureerde manier deze informatie te verzamelen, te vergelijken, te analyseren en te pre-

¹ Op gespecialiseerde bedrijven komt minimaal twee derde van de bedrijfsopbrengsten uit de hoofdtak.

² In dit onderzoek wordt dus niet gekeken naar de effecten van verbrede landbouw op de plattelands-economie.

senteren. Zo komen systematisch inzichten vrij over verschillen, veranderingen, en trends in het thema verbreding en kan deze informatie onder andere een rol spelen bij de strategische keuze van en agrarische ondernemers om hun inkomen op peil te houden of te verbeteren. Deze informatie is ook dienstbaar voor andere doelgroepen, zoals beleidsmakers, belangenorganisaties, financiers en andere adviseurs.

Verbrede landbouw versus multifunctionele landbouw

Een andere veel gebruikte term is multifunctionele landbouw. Op basis van literatuur kan worden geconcludeerd dat verbrede landbouw beperkter is dan multifunctionele landbouw, en wel in de volgende opzichten:

- *verbrede landbouw*
veelal het gebruik van productiemiddelen op het agrarische bedrijven voor andere doeleinden dan agrarische - dat deze nieuwe doeleinden dan ook andere functies vervullen voor de maatschappij is niet zo van belang;
- *multifunctionele landbouw*
verbrede landbouw waarbij men ook wil zeggen dat de (verbredings) activiteiten een andere functie dan voedselproductie voor de maatschappij oplevert. Daarbij wordt gedacht aan bijvoorbeeld een recreatieve functie, een sociale functie, enzovoort.

In Nederland wordt veel het begrip verbrede landbouw toegepast. In veel andere landen wordt voornamelijk de term 'multifunctional agriculture' gebruikt. Duidelijke definities worden veelal niet vermeld.¹ Kortom, verbrede landbouw wordt meer toegepast voor de activiteiten op een bedrijf (wat doet het bedrijf) en multifunctionele landbouw wordt meer toegepast op het niveau van de hele maatschappij (wat leveren de verbrede activiteiten op agrarische bedrijven op voor de maatschappij).

2.2 Verschillen in definities verbrede landbouw

Om een beeld te kunnen geven van de economische bijdrage van verbrede landbouw aan het agrarische gezinsinkomen moet duidelijk zijn welke activiteiten

¹ Gesteld kan worden dat de Nederlandse landbouw altijd al multifunctioneel is geweest, omdat boeren afhankelijk van het bedrijfssysteem in meer of mindere mate bijvoorbeeld het landschap onderhouden.

onder de term 'verbrede landbouw' vallen. In de literatuur lopen bestaande definities over welke economische activiteiten nu wel of niet onder verbreding van agrarische bedrijven vallen, sterk uiteen. Het gaat dan met name om het synoniemgebruik van verbreding, verdieping en multifunctionele landbouw. Als voorbeeld van twee sterk uiteenlopende en regelmatig¹ toegepaste definities voor verbreding, worden de definities van Bruins et al. (2004) en Van der Ploeg et al. (2002) hieronder beschreven en geanalyseerd. Ook wordt ingegaan op de gehanteerde definities door het CBS en het LEI, twee instituten in Nederland die gegevens vastleggen en publiceren over verbredingsactiviteiten op agrarische bedrijven.

Definitie Bruins et al. (2004) versus van der Ploeg et al. (2002)

Bruins et al. (2004) van het Expertisecentrum LNV definieert verbrede landbouw als volgt:

'Agrarische gezinsbedrijven die activiteiten ontplooiën die niet gerekend worden tot de voedsel- of sierteeltproductie maar waarvoor wel gebruik gemaakt wordt van de voor de onderneming beschikbare productiemiddelen (grond, arbeid, kapitaal, kennis). Met deze activiteiten worden producten of diensten voortgebracht die commercieel exploitabel zijn of ze worden nu en/of in de toekomst door de maatschappij financieel gewaardeerd.'

Bovenstaande definitie omschrijft de verbredingsactiviteiten als activiteiten die verbonden zijn aan het agrarische gezinsbedrijf. Tevens benadrukt deze definitie dat het expliciet gaat om niet-agrarische activiteiten. In het betreffende onderzoek van Bruins et al. worden de volgende activiteiten gerekend tot verbreding:

- verwerking (bijvoorbeeld wassen, snijden, jam maken) in combinatie met huisverkoop (aan consument of detailhandel);
- groene diensten: activiteiten op het gebied van (beheer van) natuur, landschap, cultuurhistorie en toegankelijkheid;
- blauwe diensten (bijdrage aan realisatie van waterdoelstellingen);
- agrotourisme en agrotourisme (dagrecreatie, verblijfsrecreatie);
- productie van windenergie en biogas;

¹ Binnen het ministerie van LNV wordt met regelmaat verwezen naar de definitie van Bruins et al. (2004).

- zorgboerderijen;
- stalling van boten en caravans.

Activiteiten als agrarisch loonwerk, paardenhouderij (of stalling van paarden) en inkomen uit activiteiten buiten het bedrijf worden *expliciet* niet meegerekend tot de verbrede landbouw. Worden deze activiteiten echter tegen het licht van de definitie gehouden, dan blijken ze echter wel degelijk aan te sluiten. Deze drie activiteiten worden immers verricht met de productiefactoren die beschikbaar zijn op het agrarische gezinsbedrijf en zijn daarnaast (grotendeels) niet aan voedselproductie gerelateerd. Daarnaast creëert deze definitie de opening om niet voedselgerelateerde landbouwproductie, zoals vlas voor textiel en maïs als biobrandstof, mee te rekenen tot verbreding. Deze mogelijke vormen van verbreding worden echter in het verbredingslijstje van Bruins (nog) niet opgesomd.

Geconcludeerd mag worden dat het verband tussen de keuzes van verbredingsactiviteiten die zijn opgenomen door Bruins en de definitie waar deze keuzes op zijn gebaseerd niet eenduidig te herleiden is.

Van der Ploeg (2002)

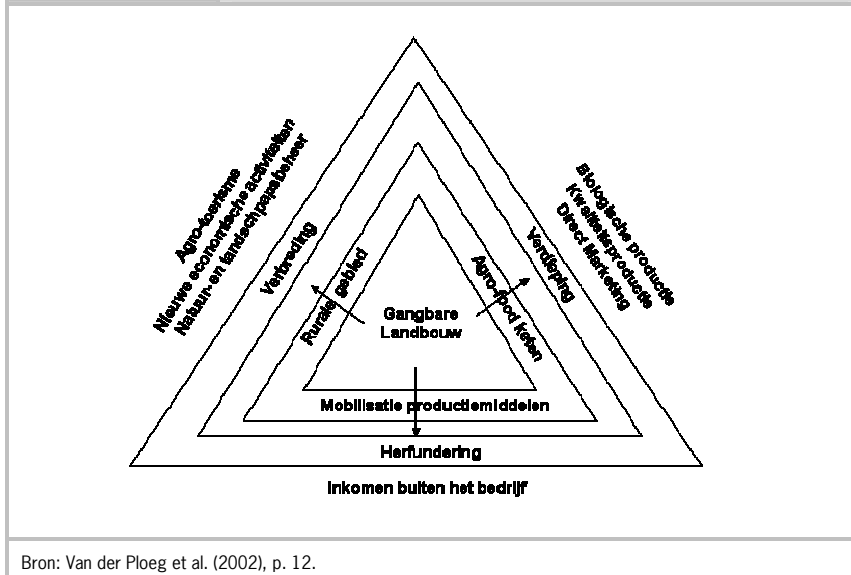
Van der Ploeg et al. (2002) redeneert net als Bruins vanuit de eenheid van het agrarische bedrijf. Van der Ploeg bekijkt verbreding echter op een andere wijze dan Bruins. Verbreding is in de analytische opzet van Van der Ploeg een verzamelterm voor een aantal activiteiten die onderdeel uitmaken van een brede reeks van verschillende functies die het agrarische bedrijf kan aannemen of ontwikkelen. Verbreding is hier dus een product van één van de multifunctionele eigenschappen van het agrarische bedrijf. Deze eigenschappen worden ingedeeld in 3 deelaspecten, namelijk bedrijfsontwikkelingen in de richting van:

1. de agrarische productie en keten (verdieping genoemd);
2. het rurale gebied (verbreding genoemd);
3. de bijdrage aan en het gebruik van (maatschappelijk) kapitaal in het rurale gebied (herfundering of pluri-activiteit genoemd).

Deze deelaspecten staan niet onafhankelijk van elkaar. Sommige ontwikkelingen hebben betrekking op meerdere deelaspecten. Het belang van de analytische insteek is in ieder geval dat elk deelaspect bijdraagt aan een totale ontwikkeling, namelijk de ontwikkeling van een boerderij naar een rurale onderneming (Van der Ploeg et al., 2002: p12-13; zie ook Oostindie en Van Broekhuizen, 2004). De ontwikkelingsrichting van het bedrijf wordt weergegeven in het onderstaande driehoeksdiagram, dat als model dient voor de insteek van Van der Ploeg op verbreding:

Figuur 2.1

Structuur van rurale ontwikkeling op het niveau van het agrarische bedrijf

Deze integrale benadering van het agrarische bedrijf als rurale onderneming brengt met zich mee dat alle activiteiten die ontwikkeld zijn vanuit het agrarische bedrijf, worden beschouwd als een bijdrage aan het verbreiden van de functies van het agrarische bedrijf (in de zin dat gebruik wordt gemaakt van de multifunctionele eigenschappen van het bedrijf). Er wordt dus geen afbakening gehanteerd tot activiteiten die 'niet gerekend worden tot voedsel- of sierteeltproductie', zoals bij de definitie van Bruins et al. (2004). De gevolgen hiervan zijn dat een groot aantal activiteiten kan worden toegerekend tot verbreding, zoals:

- kwaliteitsproductie (ambachtelijke producten);
- direct marketing (verkorting van ketens tussen consumenten en producenten);
- natuur- en landschapsbeheer (integratie van het beheer van de groene ruimte met het beheer van het agrarische bedrijf);
- thuisverwerking;
- agrotourisme (het aanbieden van vrije tijdsbesteding op het platteland);
- biologische productie (als transitie in het landbouwsysteem);
- nieuwe economische activiteiten;
- non-foodproductie;

- energieproductie;
- zorgverlening (het aanbieden van zorg op het landbouwbedrijf);
- inkomen uit activiteiten buiten het landbouwbedrijf (met name het zogenaamde 'deeltijdboeren').

Toegepaste definities door het LEI en CBS bij de vastlegging van gegevens

In de LEI-methodiek gaat het bij *verbreding* om activiteiten die niet betrekking hebben op de gebruikelijke agrarische productie, en die hetzij op of vanuit landbouwbedrijven plaatsvinden hetzij landboungerelateerd zijn. Dit betekent dat een tweede agrarische tak op een bedrijf niet als verbreding wordt beschouwd, evenmin als verhuur van productiemiddelen (quotum, grond, gebouwen) voor agrarische doeleinden. Hetzelfde geldt voor het verrichten van arbeid buiten het bedrijf, in loondienst of anderszins. Deze afbakening is globaal: er zullen in de praktijk altijd activiteiten voorkomen waarvan lastig is aan te geven of ze al dan niet tot verbreding moeten worden gerekend. Zo is bijvoorbeeld het stallen van rijpaarden wel als verbreding aan te merken, maar van fokpaarden niet omdat dat laatste als een gewone agrarische activiteit moet worden gezien. Het verrichten van loonwerk voor bijvoorbeeld gemeenten of beheerders van natuurgebieden, valt in deze benadering wel onder verbreding, maar met loonwerk voor andere agrarische bedrijven zou dat strikt genomen niet het geval zijn.

De volgende vormen van verbreding zijn binnen de LEI-systematiek van belang:

- groene en blauwe diensten (landschapsbeheer, natuurbeheer, weidevogelbeheer, ganzenopvang, waterkwaliteitszorg, aanleg wandel- en fietspaden, loonwerk voor natuurorganisaties enzovoort);
- agrotourisme en recreatie (kamperen bij de boer, poldersport, logies, verhuur appartementen, horeca-activiteiten, enzovoort);
- windenergie en biogas (alleen als elektriciteit of gas wordt geleverd aan derden);
- zorglandbouw/kinderopvang, enzovoort;
- verhuur van gebouwen voor niet-agrarische doeleinden;
- loonwerk buiten het agrarische bedrijf.

Deze afgrenzing spoort min of meer met de vraagstelling van het CBS in de Landbouwtelling. Een complicatie is dat in het spraakgebruik ook andere activiteiten dan hierboven genoemd wel tot de verbreding worden gerekend. Daarbij gaat het vooral om activiteiten die hierboven zijn aangeduid als 'verdieping' (bewerken van producten - zelfkazen, sap maken enzovoort - en boerderij- of huisverkoop). Deze activiteiten blijven binnen de keten van de op het bedrijf

voortgebrachte primaire producten en maken het bedrijf dus niet 'breder'. Door het LEI wordt in deze gevallen gesproken over verdieping (of verlenging). Het CBS rangschikt bij de Landbouwtelling deze activiteiten wel onder verbreding.¹

Het verschil in definiëring van verbredingsactiviteiten door de diverse deskundigen en instanties geeft een groot verschil voor het aantal en soort activiteiten dat wordt opgenomen om de verbreding in beeld te brengen. Figuur 2.2 geeft het overzicht van de verbredingsactiviteiten die onder de verschillende definities vallen.

In figuur 2.2 komt naar voren dat door de bronnen met betrekking tot de definiëring van verbreding, verschillende begrippen gehanteerd worden. In figuur 2.3 is getracht deze verschillen in begrippen te categoriseren. Hieruit blijkt ook dat meerdere diensten of producten altijd als een verbredingsactiviteit worden gezien. Het betreft de volgende activiteiten:

- zorglandbouw (exclusief kinderopvang);
- natuur- en landschapsbeheer (als onderdeel groene diensten);
- agrotourisme en recreatie;
- windenergie;
- stalling.

Windenergie en stalling worden door van der Ploeg niet expliciet als categorie genoemd, maar vallen wel onder de ruimere verbredingsdefinitie (nieuwe economische activiteiten).

Effecten definiëring voor aandeel in landelijk agrarisch gezinsinkomen

Het gevolg van verschil in definiëring is dat er grote verschillen (kunnen) ontstaan bij het bepalen van de economische relevantie van verbreding. Het aandeel verbrede landbouw in het landelijke agrarische gezinsinkomen² wordt geschat op 20% volgens de brede definiëring van Van der Ploeg (2002). De definitie van Bruins et al. (2004) resulteert in een kleiner aantal activiteiten.

¹ Overigens doen zich hier nog meer afbakeningsproblemen voor. Zo worden op veel glastuinbouwbedrijven producten op het bedrijf verpakt en gaan deze bedrijven meer en meer eigen handelsactiviteiten opzetten. In de LEI-systematiek wordt echter alleen directe verkoop aan de consument tot de verbreding gerekend, wat een nogal arbitrair onderscheid is.

² Het gaat hier om een schatting op basis van een sectorbrede enquête onder 500-600 agrarische bedrijven, waarbij inkomen buiten het bedrijf (pluriactiviteit) ook is meegerekend tot verbreding.

Figuur 2.2		Categorieën van activiteiten die bij vier bestaande definities van verbreding worden onderscheiden		
	Bruins	Van der Ploeg	Definitie in Landbouwtelling	Definitie in het Informatienet van het LEI
Verbreidingsactiviteiten	Verwerking en huisverkoop a)	Thuisverwerking	Thuisverwerking	Verwerking
		Kwaliteitsproductie		Huisverkoop b)
		Direct marketing	Huisverkoop	
	Groene diensten	Natuur en Landschapsbeheer	Natuurbeheer	Natuurbeheer
	Blauwe diensten			
	Agrotoerisme en agrotourisme	Agrotoerisme	Recreatie/agrotoerisme	Recreatie/Agrotoerisme
	Windenergie en Biogas		Energieproductie (vele vormen)	Energie (o.a. windenergie)
	Zorgboerderijen	Zorgverlening	Zorgboerderijen	Zorglandbouw
	Stalling		Stalling	Stalling
		Biologische productie		
		Nieuwe economische activiteiten	Acquacultuur	
		Non-foodproductie		
	Inkomen buiten bedrijf			
	Loonwerk	Loonwerk	Werk voor derden	Werk voor derden

a) In combinatie met elkaar; b) Aandachtspunt is dat een deel van de meerwaarde van 'huisverkoop' van bewerkte producten al in de verbredingsactiviteit 'verwerking' zit.

De schatting die dit laatste onderzoek maakt voor de economische omvang van verbreding is dat het 11% van het inkomen genereert op de verbrede agrarische bedrijven en 5% uitmaakt van de totale productiewaarde van de agrarische sector. Projecteert men dit percentage op het aandeel van het inkomen uit verbreding van het gemiddelde agrarische gezinsinkomen, dan heeft verbreding bij de definitie volgens Bruins et al. een veel geringer belang, namelijk minder dan 5% voor het agrarische gezinsinkomen.

Figuur 2.3		Eenduidige activiteiten die onder de verschillende verbredingsdefinities worden meegenomen			
	Bruins et al. (2004)	Van der Ploeg et al. (2002)	CBS	LEI	
Natuur en landschapsbeheer	X	X	X	X	
Zorglandbouw	X	X	X	X	
Kinderopvang		X	Valt onder zorglandbouw	X	
Agrotoerisme, recreatie	X	X	X	X	
Energieproductie (windenergie, biogas, overige)	X	X	X	X	
Stalling en (niet-agrarische) verhuur	X	X	X	X	
Verwerking	X a)	X	X	X	
Huisverkoop	X b)	X	X	X	
Paardenhouderij (niet-agrarisch, op diensten gericht)		X		X	
Biologische productie		X			
Inkomen van buiten bedrijf		X			
Loonwerk voor agrariërs en/of niet-agrariërs	X	X	X	X	
Andere (nog niet genoemde) nieuwe economische activiteiten		X			
Overige non-foodproductie		X			

a) Alleen in combinatie met huisverkoop; b) Alleen in combinatie met verwerking.

In Berkhout en Van Bruchem (2007) is de samenstelling van de verbredingsactiviteiten beperkt tot natuurbeheer, loonwerk, recreatie, energie en verhuur activa. Zorglandbouw valt hier buiten beschouwing, terwijl wel rekening wordt gehouden met loonwerk (zowel voor agrarische als niet-agrarische doelen). Deze keuze is vooral ook gebaseerd op de beschikbaarheid van gegevens in het Informatienet. De meegenomen activiteiten genereren ongeveer 3,5% van de bedrijfsopbrengsten op agrarische bedrijven (vanaf 16 nge). Het aandeel in het gezinsinkomen wordt niet vermeld, omdat er geen goed zicht is op de bedrijfskosten van verbredingsactiviteiten. Eerdere schattingen van het LEI komen uit op een aandeel van 1,5% in het gezinsinkomen (zie bijlage 1 voor meerdere berekeningen van het LEI in het verleden).

Het voorgaande laat zien dat er een groot verschil ontstaat in de beeldvorming van verbreding door het gebruik van verschillende definities en terminologie in onderzoek dat uiteindelijk hetzelfde fenomeen tracht te bestuderen. Deze diversiteit maakt de verschillende onderzoeken naar verbreding moeilijk vergelijkbaar. In het belang van de discussie die plaatsvindt over de economische relevantie van verbreding is het echter essentieel om de vergelijkbaarheid te verbeteren. Daarvoor moet men uitgaan van een concrete definiëring die duidelijkheid biedt over wat verbreding inhoudt en welke terminologie dekkend is voor de verbredingsactiviteiten die zij omvat. Draagvlak voor dergelijke definities en terminologie zou het beste gezocht kunnen worden in het bredere verband van stakeholders die betrokken zijn bij het ontwikkelen en het volgen van de ontwikkelingen in de verbreding van de landbouw. Het vinden van draagvlak strekt helaas te ver voor de verkennende aard van de huidige studie naar verbreding, maar wij hopen met dit onderzoek alvast een aanzet te kunnen geven voor de toekomstige dialoog over dit thema.

2.3 Keuze definiëring en opzet van de monitor

De voorgaande paragraaf heeft al laten zien dat het complex is om een alomvattende definitie op te stellen voor 'verbreding' op primaire agrarische bedrijven. De vier onderzochte bronnen hanteren verschillende uitgangspunten en definities. Daarnaast maakt de diversiteit van activiteiten het lastig een afbakening voor het begrip verbreding op te stellen. Een deel van de activiteiten haakt in op de bestaande productie van het agrarische bedrijf (bijvoorbeeld natuurbeheer, zelfzuivelen, een deel van de zorgdiensten). Andere activiteiten worden naast de bestaande agrarische activiteit opgezet, zoals de camping of stalling van niet-agrarische producten.

De volgende typen van activiteiten worden binnen alle vier genoemde bronnen uit paragraaf 2.2 als verbreding gezien:

- producten en diensten waarvan de toegevoegde waarde niet direct gerelateerd is aan een agrarische keten (niet-agrarische activiteiten); er vindt dus geen substitutie plaats van activiteiten die normaal gezien door een andere schakel in agrarische ketens wordt verricht;
- producten en diensten die worden geproduceerd/geleverd door de inzet van beschikbare productiefactoren op het agrarische bedrijf.

De verbredingsactiviteiten op het agrarische gezinsbedrijf vormen vaak een supplement bij de agrarische (hoofd)activiteiten van het bedrijf.¹ Tot de agrarische activiteiten worden die activiteiten gerekend die direct verbonden zijn met dierlijke of plantaardige productie. In het algemeen mag worden verondersteld dat verbredingsactiviteiten een bijdrage aan het bedrijfsinkomen kunnen leveren. Er zijn vele redenen waarom deze bijdrage beperkt is/zal blijven of juist een groeiend deel van het bedrijfsinkomen uit gaat maken. De belangrijkste factoren zijn wel het ondernemerschap (Van den Ham, 2004), de marktontwikkelingen en perspectieven voor de betreffende verbrede en agrarische activiteiten op het bedrijf, en de mogelijkheden tot groei (ruimtelijke ordening, financieringsruimte).

De twee genoemde kenmerken voor het typeren van een activiteit als verbreding (de toegevoegde waarde van het product of dienst niet direct gerelateerd aan een agrarische keten en de productie/levering plaats laten vinden door de inzet van beschikbare productiefactoren op het agrarische bedrijf) zijn de bouwstenen voor het opstellen van een begripskader voor verbrede landbouw en daarmee te komen tot een afbakening van het begrip.

Indien beide elementen worden toegepast op de vele en diverse verbredingsactiviteiten in de vier onderzochte bronnen, dan kunnen de volgende activiteiten als verbreding op agrarische bedrijven worden gezien en in dit rapport nader worden toegelicht:

- zorglandbouw;
- recreatie en toerisme;
- paardenhouderij (onderdelen niet gericht op agrarische productie);
- windenergie;
- streekproducten (waaronder huisverkoop);
- agrarische kinderopvang;
- educatie;
- agrarisch natuurbeheer;
- stalling/verhuur.
- werk voor derden (niet-agrariërs)

Agrarisch natuurbeheer, stalling en verhuur, werk voor derden (niet-agrariërs) en educatie worden in dit onderzoek niet verder behandeld. Rond agra-

¹ Wel zien we in toenemende mate bedrijven die zich specialiseren in een goed lopende verbredingstak.

risch natuurbeheer is reeds veel onderzoek verricht. Beleid en markt hebben reeds een duidelijk beeld van de definitie, aantallen bedrijven en de omzet van agrarisch natuurbeheer. Dit is mede ingegeven door de uitvoering van het Programma Beheer, dat in 2007 nog is geëvalueerd. Educatie komt zijdelings aan de orde bij recreatie en toerisme.

Opzet economische monitor

Belangrijke doelgroepen voor een economische monitor van verbredingsactiviteiten zijn de agrariërs, hun adviseurs, de accountantskantoren, de banken, de betreffende keten, en het beleid op nationaal en regionaal niveau. Deze doelgroepen vinden het allemaal belangrijk dat de verbredingsactiviteiten vooral ook als economische activiteiten op het agrarische gezinsbedrijf worden gezien. Activiteiten die opbrengsten opleveren en uiteindelijk na aftrek van de kosten, een bijdrage leveren aan het gezinsinkomen, en indien mogelijk aan de financiële ruimte voor bedrijfsontwikkeling. Verbreding kan in dat laatste geval het toekomstperspectief van het bedrijf versterken.

Bij de opzet van een economische monitor voor verbrede landbouw staan de omzet uit verbreding en de bijdrage van de verbredingsactiviteiten aan het uiteindelijke verdiende bedrijfsinkomen centraal. Daarnaast is de financiële ruimte voor investeringen om te komen tot bedrijfsontwikkeling relevant en geeft een belangrijke indicatie voor het perspectief van verbreding op middellange termijn.

Er kunnen verschillende criteria worden toegepast voor de inkleding van een dergelijke economische monitor. De belangrijkste zijn:

- wat is de informatiebehoefte van de doelgroepen? Zo investeren de Rijksoverheid en lagere overheden al jaren in verbrede landbouw;
- wordt gekozen om een totaalbeeld te geven (dit kan beleidsrelevant zijn), of wordt vooral gekeken naar takken die in een opstartfase zitten of snel groeien, of juist naar takken die in omzet stagneren of op een andere manier onder druk staan?;
- worden alleen de grootste takken meegenomen, als wordt gekeken naar aantal bedrijven of omzet?;
- wat is er al aan informatie/gegevens beschikbaar? Wat kan nog aanvullend worden verzameld en tegen welke kosten?;
- wordt gekozen voor takken die op landelijk niveau relevant zijn? Betekent dit dat takken die op regionaal, of lokaal niveau plaatsvinden, buiten de boot vallen?;
- wordt gekozen voor zuivere verbredingstakken of niet? Er zijn takken met deels activiteiten met verbrede kenmerken en met agrarische kenmerken

(bijvoorbeeld in de paardenhouderij: opfok is agrarisch, manege is verbreding).

De keuze welke insteek een monitor zal hebben, zal sterk afhankelijk zijn van beleidsopgaven van Rijk en lagere overheden en de informatiebehoefte bij agrariërs en (strategische) adviseurs. Zo heeft de Rijksoverheid veel belang bij het monitoren van het beleidsdoel verdubbeling omzet in zes sectoren die onder de Taskforce Multifunctionele Landbouw vallen. Accountantskantoren en agrarische ondernemers hebben veel belangstelling in de mogelijke inkomensbijdrage van een op te zetten of verder uit te breiden verbredingsactiviteit.

In bijlage 2 wordt een overzicht gegeven van de meest voorkomende verbredingsactiviteiten in Nederland op basis van de CBS Landbouwtelling.

Mogelijke kengetallen van de verbredingsmonitor

Er kunnen verschillende kengetallen worden gebruikt die de ontwikkeling van de verbredingsactiviteiten op agrarische bedrijven beschrijven. In eerste instantie kan onderscheid worden gemaakt tussen economische kengetallen en kengetallen die de structuur van de sector beschrijven.

De economische kengetallen kunnen betrekking hebben op het bedrijf (microniveau) of op de gehele regionale/nationale/Europese economie (macroniveau). Onderhavig onderzoek richt zich uitsluitend op economische kengetallen die betrekking hebben tot bedrijfsniveau. Op bedrijfsniveau gaat het met name om de bijdrage van de verbredingsactiviteit(en) aan het inkomen van het agrarisch gezin.¹ Zoals aangegeven in de voorafgaande paragrafen moet wel duidelijk zijn hoe het inkomen gedefinieerd is: 1) hoe zijn de kosten bepaald? en 2) tot op welke hoogte zijn de aparte verbredingsactiviteiten onderverdeeld in subactiviteiten?

Daarnaast is het ook interessant om te kijken naar het kengetal dat de verhouding aangeeft tussen publiek geld en privaat geld van de gehele verbredingssector. Dit kengetal is direct af te leiden van de activiteiten zelf. Agrarisch natuurbeheer wordt vooral gefinancierd vanuit publieke middelen, terwijl de recreatiesector met name inkomsten vanuit de private geldstromen genereert.

¹ Het LEI heeft in het verleden twee verschillende vormen van dit kengetal gepresenteerd: 1) Gezinsinkomen uit verbreding per gemiddeld bedrijf (Berkhout en Van Bruchem, 2007); en 2) Gezinsinkomen uit verbreding op nationaal niveau (Berkhout en Van Bruchem 2004 en 2006). In principe maakt het niet veel uit welk kengetal gekozen wordt omdat beide kengetallen naar de andere kunnen worden omgerekend.

Als het gaat om de ontwikkeling van de structuur van de verbrede landbouw kunnen drie belangrijke kengetallen worden genoemd:

1) *bedrijfstype*

Wat is het bedrijfstype van bedrijven die verbredingsactiviteiten ontplooiën? Zijn er bedrijfstypes waarvoor bepaalde vormen van verbreding bijzonder geschikt zijn?;

2) *bedrijfs grootte*

Wat is de bedrijfs grootte van de bedrijven met verbredingsactiviteiten? Bijvoorbeeld, gaan de bedrijven met verbreding ook mee in de algemene trend van schaalvergroting of blijven deze beperkt tot de 'kleinere' bedrijven?;

3) *regio*

In welke delen van het land ontplooiën agrarische bedrijven verbreding? Zijn bepaalde steken/provincies bijzonder geschikt voor bepaalde verbredingsactiviteiten?

De structuurkengetallen zijn grotendeels uit de Landbouwtelling te achterhalen. Aanvulling is mogelijk via organisaties in de sector.

2.4 Discussie

Analytische beperkingen van de definitie

De keuze van definiëring betekent niet altijd dat beleid of markt daarmee ook het meest relevante inzicht in de ontwikkeling van de verbrede landbouw krijgen. Indien de beschikbaarheid van gegevens voor een belangrijk deel de monitoring bepaalt, is er de kans dat daardoor niet het meest actuele beeld van verbreding naar voren komt. Nieuwe activiteiten kunnen zijn opgestart, al een succesvolle ontwikkeling doormaken, maar nog niet worden gemeten (bijvoorbeeld de economie van de zorglandbouw en de kinderopvang). Ook kunnen voorheen succesvolle diensten van minder belang worden. Voor de monitor is het daarom van belang om deze lijst met activiteiten periodiek te actualiseren. Dit kan door bijvoorbeeld op de hoogte te blijven van lokaal en regionaal onderzoek op het gebied van verbreding en door middel van gesprekken met ervaringsdeskundigen die dicht bij de praktijk van verbreding staan. Deze informatiestromen kunnen ingezet worden om de monitor te ijken, en er zorg voor te dragen dat de activiteiten die worden opgenomen zo actueel mogelijk aansluiten bij de ontwikkelingen op het gebied van verbreding.

Een andere analytische beperking van de voorgestelde definitie is dat het alleen de focus legt op de relevantie van verbreding voor het gezinsinkomen. Er

zijn echter ook indirecte effecten te verwachten van verbreding. Voorbeelden hiervan zijn natuurbeheer dat toeristische/landschappelijke aantrekkelijkheid van een gebied in stand houdt, of zorgdiensten op de boerderij die unieke (kosten)effectieve therapie blijken te bieden voor bepaalde cliëntengroepen. Deze indirecte effecten van verbreding kunnen de economische relevantie van verbreding vergroten. Echter, gezien het hoge detailniveau dat de analyse van indirecte effecten vraagt en de complexiteit van het in kaart brengen van de relatie tussen verbreding en indirecte effecten wordt hier in het kader van de monitor niet verder op ingegaan. Indirecte effecten zijn wel een belangrijk onderdeel van de onderzoeksagenda van de multifunctionele landbouw. Het is daarom aan te bevelen in de gaten te houden of in de toekomst mogelijkheden ontstaan om een robuuste analytische methode van indirecte effecten op te nemen in de monitor.

Diversiteit van de verbredingsactiviteiten

Is het terecht om maar één of enkele kengetal(len) per verbredingsactiviteit te hebben? Kan daarmee een goed beeld verkregen worden van de ontwikkelingen binnen de betreffende sector? Zo bestaat recreatie uit dag- en verblijfsrecreatie, waarbij nog eens onderscheid kan worden gemaakt tussen bijvoorbeeld poldersport en huifkartochten, respectievelijk minicamping en luxe appartementen. Als de inkomsten op nationaal niveau van in dit geval recreatie stijgen, zou het dan niet interessant zijn om te weten of dat komt doordat het totale aantal recreatieactiviteiten is gestegen of doordat (bij gelijkblijvend of zelfs dalend totaalaantal activiteiten) het aantal 'dure' of 'luxe' activiteiten is gestegen? Met andere woorden, wordt er meer inkomen behaald door uitbreiding (in aantallen) of door verdieping (kwalitatieve verbeteringen)? Optie is om de verbredingsactiviteiten in een tak, indien mogelijk en relevant, op te splitsen in subactiviteiten (zie tabel 4.1. voor recreatie).

Inventariseren van de kosten

Om een beeld te krijgen van de bijdrage aan het inkomen zijn naast de opbrengsten, ramingen van de kosten van de verbredingsactiviteiten van belang. Het in kaart brengen van de opbrengsten is in de meeste gevallen een stuk makkelijk dan het inventariseren van de kosten. In Berkhout en Van Bruchem (2004), is uitgegaan van verschillende percentages die aangeven welk deel van de opbrengsten overblijft als inkomen. Deze percentages zijn geschat op basis van een combinatie van bestaande literatuur, 'expert judgement' en de algemene opbrengsten-kostenverhouding op agrarische bedrijven.

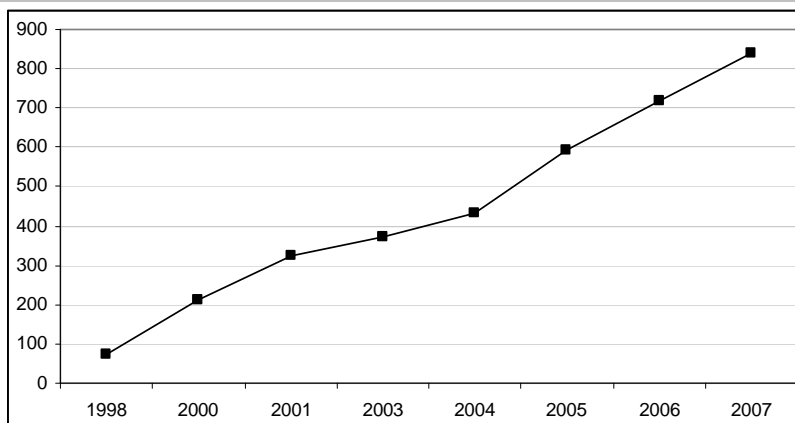
Om een globale indruk te krijgen van de mogelijke inkomsten uit verbredingsactiviteiten kan deze kostenbenadering worden gebruikt. Als het echter gaat om de ontwikkeling van een monitor, zullen de kosten specifiek in kaart gebracht moeten worden. Daarbij zou er onderscheid gemaakt kunnen worden tussen kosten die kunnen worden gerelateerd aan specifiek agrarische activiteiten, en die aan verbredingsactiviteiten. Per verbredingsactiviteit zouden verschillende kostenposten en hun waardes in kaart moeten worden gebracht.

3 Zorglandbouw

3.1 Achtergrond

De landbouw- en zorgcombinatie op het agrarische bedrijf in Nederland bestaat al sinds de jaren zestig. In de laatste 10 jaar is de sector in een stroomversnelling van ontwikkeling geraakt. Het Landelijk Steunpunt Landbouw en Zorg is opgericht in 1999 om de ontwikkelingen van de sector te stimuleren. Daarnaast werd het Persoonsgebonden budget (PGB) in 2003 ingevoerd, waarmee zorgcliënten meer autonomie hebben gekregen over het aanwenden van hun zorgbestedingen. De sector heeft zich vanaf 1999 tot heden ongeveer vertienvoudigd (zie figuur 3.1). Factoren die de groei mogelijk maken waren dat zorglandbouw past bij maatschappelijke ontwikkelingen in zowel de landbouw als de zorg en de netwerkvorming van de pioniers (Blom et al., 2007).

Figuur 3.1 **Ontwikkeling van de zorglandbouwsector in aantallen bedrijven vanaf 1998-2007**

Bron: Steunpunt Landbouw en Zorg.

3.2 Definitie van zorgboerderij en type bedrijven

Ook al is de zorglandbouwsector hard gegroeid in de afgelopen tijd, toch bevindt zij zich nog in de beginfase van haar ontwikkeling. De sector wordt gekenmerkt door een hoge mate van diversiteit. De diversiteit wordt onder andere bepaald door de verschillende doelgroepen waarop het bedrijf zich richt, de daarmee gepaard gaande types zorg die worden aangeboden en de omvang van de zorgtak. Het grootste aantal bedrijven met een zorgtak is te vinden onder de graasdierbedrijven, en dan vooral onder de middelgrote melkveebedrijven en de kleine graasdierbedrijven. Het merendeel van de bedrijven met een zorgtak is kleiner dan 70 nge, maar zorgactiviteiten vinden ook plaats op grote bedrijven met een goed toekomstperspectief voor de agrarische tak (tabel 3.1).

	Kleine bedrijven (<70 nge)	Middelgrote bedrijven (70-150 nge)	Grote bedrijven (>150 nge)	Totaal
Graasdierbedrijven	177	137	19	333
w.v. melkveebedrijven	63	117	14	194
Overige graasdierbedrijven	114	20	5	139
Combinatiebedrijven	58	18	5	81
Tuinbouw- en blijvende teeltbedrijven	45	11	17	73
Akkerbouwbedrijven	19	7	3	29
Hokdierbedrijven	13	9	4	26
Totaal	312	182	48	542

a) Meest recente gegevens over zorg in de Landbouwtelling.
Bron: CBS-Landbouwtelling.

Voor de doeleinden van de huidige (economische) monitor ligt de focus op het agrarische bedrijf als bedrijfsvorm waarmee zorglandbouwdiensten worden aangeboden. In de monitor stellen wij daarom de voorwaarde dat zowel de agrarische activiteit als de zorgactiviteit een significant deel dienen uit te maken van het inkomen van de eigenaar(s) van het agrarische bedrijf. Op deze wijze vindt een afbakening plaats. Uit alle bestaande zorgboerderijen in de ruimste zin van het begrip (bedrijven aangesloten bij het Steunpunt Landbouw en Zorg) is het voorstel de zorgboerderijen waar zorg slechts een hobbymatige activiteit

(met criterium dat zorg geen agrarische productie dient) betreft of waar de landbouwactiviteit minder dan 16 nge¹ is, uit te sluiten van een economische monitor. In de algemene monitor van het Steunpunt worden deze bedrijven wel meegenomen. Zie ook bijlage 2.

Vanuit deze definitie blijken uit gesprekken met stakeholders twee aspecten naar voren te komen die van belang zijn voor het classificeren van verschillende typen zorgboerderijen, namelijk:

- de verhouding van de inkomsten uit de zorgtak en agrarische productie;
- de mate van integratie tussen het agrarisch productiedeel en de zorgfunctie.

Op basis van deze aspecten en verschillende definities² is het voorstel om de volgende indeling te hanteren voor het classificeren van zorgbedrijven in de monitor:

1. landbouwproductie centraal

Zorgboerderijen waarbij de bijdrage van de zorgtak aan het bedrijfsinkomen (gezinsinkomen uit het bedrijf) minder dan 20% bedraagt en de bijdrage uit de agrarische productie en andere neventakken minimaal 80% is. De deelnemers werken mee in de agrarische productie;

2. landbouw en zorg beide belangrijk en geïntegreerd

Zorgboerderijen waarbij de bijdrage van de zorgtak aan het bedrijfsinkomen groter is dan 20% en minder dan 80%. De deelnemers werken mee in de agrarische productie;

3. landbouw en zorg beide belangrijk en gescheiden

Zorgboerderijen waarbij de bijdrage van de zorgtak aan het bedrijfsinkomen groter is dan 20% en minder dan 80%. De deelnemers werken niet of nauwelijks mee in de agrarische productie. Er zijn speciaal voor de deelnemers niet bedrijfsmatige activiteiten opgezet, of de deelnemers komen niet om mee te werken (bijvoorbeeld kinderen of dementerende ouderen);

4. zorg centraal

Zorgboerderijen waarbij het bedrijfsinkomen voor minimaal 80% afkomstig is uit de zorgtak en voor maximaal 20% uit de agrarische productie.

¹ Het nge begrip wordt in de statistiek vervangen door standard output. Dat werkt op een gelijke wijze.

² Een overzicht van verschillende definities is te vinden in Ketelaars et al. (2002).

3.3 Onderwerpen van belang vanuit de stakeholders aangegeven

Om een beeld te krijgen waar de economische informatiebehoefte van de andere stakeholders bij de zorglandbouw ligt, zijn de volgende stakeholder groepen benaderd:

- financiers Rabobank Nederland en Triodos Bank;
- adviseurs LTO Noord;
- beleid (Rijk, lokale overheden);
- agrariërs en hun belangenorganisaties, Steunpunt Landbouw en Zorg.

Hoe de ontwikkeling van de zorgdienstverlening op het landbouwbedrijf zich zal ontwikkelen is niet bekend. Op dit moment is de sector verwickeld in een slag naar professionalisering van de dienstverlening, wat gevolgen zal hebben voor de huidige structuur van de sector. Mogelijk is een ontwikkeling van specialisering en institutionalisering te verwachten, waarbij de zorglandbouw zich zal richten op de vormen van zorg die het best aansluiten bij het therapeutische rendement dat ze kan leveren. Met name de ontwikkelingen in het kwaliteitszorgsysteem van de zorg zullen een stempel drukken op de ontwikkelingen in de sector. Vooralnog is er geen duidelijke ontwikkelingsrichting waar te nemen.

De toekomstige ontwikkelingen in de zorglandbouwsector moeten dus uitwijzen of het landbouwbedrijf economisch en therapeutisch gezien de meest geschikte vorm voor het bieden van zorglandbouwdiensten zal blijken te zijn. Om deze inschatting te kunnen maken is het van belang te volgen welke typen zorg worden aangeboden op het agrarische bedrijf en wat de omvang van de zorgtak is ten opzicht van de agrarische tak. Dit zal bepalen of de zorgtak in meer of mindere mate met de agrarische tak van het bedrijven verweven is en of de opbrengsten uit de zorgtak een duurzame bron van inkomsten kan leveren aan het gezinsinkomen.

3.4 Relevante indicatoren/variabelen

Stakeholder	Onderwerp voor de monitor	Hoofd-indicator	Benodigde data	Bronnen	
				Bestaand	Niet-bestaand
LNV	Economische relevantie	Gezinsinkomen uit landbouw/zorg	<p><i>Opbrengsten</i></p> <ul style="list-style-type: none"> - Uit landbouw - Uit verbredingstak zorg <ul style="list-style-type: none"> - Via AWBZ-PGB - Via AWBZ-ZIN (oonaannemerschap) - Via AWBZ-ZIN (zelfstandig toegelaten ZI) - Overig (gemeente, UWV, onderwijs, enzovoort) - Overige Opbrengsten <p><i>Kosten</i></p> <ul style="list-style-type: none"> - Landbouw - Zorg <ul style="list-style-type: none"> - ingerekende arbeid¹. - Betaalde arbeid (loonlijst) - vrijwilligers met betrekking tot arbeid (relatief weinig kosten, laat kwetsbaarheid zien) - Btw (ondernemers onder landbouwvrijstelling of opterend, regeling btw-vrijstelling zorgboerderijen) - Voedingskosten 	<p>Informatienet GIBO</p> <p>Informatienet</p> <p>Informatienet GIBO</p>	

¹ De 'eigen uren' in beeld brengen die worden besteed aan de zorg die in ieder geval bestaan uit de 'directe contacturen' met cliënten en de tijd die wordt besteed aan administratieve werkzaamheden.

Stakeholder	Onderwerp voor de monitor	Hoofd-indicator	Benodigde data	Bronnen	
				Bestaand	Niet-bestaand
			<ul style="list-style-type: none"> - Kosten gebouwen (Nieuw t.b.v. zorg en ook bestaande bij medegebruik t.b.v. zorg?) - Kosten installaties - Administratie - Lidmaatschap, verzekeringen - BHV, RIE, Kwaliteitssysteem enz. 		
		Werkgelegenheid	Zie Gezinsinkomen uit landbouw/zorg: kosten		
		Structuurgegevens landbouw/zorg	<i>Landbouw</i> <ul style="list-style-type: none"> - Nge landbouw <i>Zorg</i> <ul style="list-style-type: none"> - Zorgdoelgroep(en) - Zorgproduct(en) - Ondersteunende begeleiding dagdelen) - Activerende begeleiding - Kortdurend verblijf/logeeropvang) - Productievolume: aantal deelnemers (capaciteit en (gemiddeld) aanwezig) - Aantal dagdelen/dagen per week - Aantal weken/jaar 	Informatienet	LSLZ
		Regionale spreiding	Postcode-indeling op basis van adresgegevens?	LSLZ	
		Omzet- en omzetaandeel verbreding	Zie Opbrengsten		

Stakeholder	Onderwerp voor de monitor	Hoofd-indicator	Benodigde data	Bronnen	
				Bestaand	Niet-bestaand
Steunpunt	Ontwikkeling in de opzet van zorglandbouw-combinatie	Economische verhouding tussen zorg- en landbouwtak	Zie Structuurgegevens Zie Gezinsinkomen uit landbouw/zorg: - Opbrengsten - Kosten		
Rabobank	Financieringsperspectief	Financiële positie zorgactiviteit	- Besparingen - Afschrijvingen - Cashflow (na financiering) - Investerings - Totaal vermogen - Solvabiliteit (eigen vermogen/totaal vermogen) - Financiële ruimte (op middellange termijn)		GIBO

3.5 Methode en werkwijze voor dataverzamelen

De verschillende data die nodig zijn voor de monitor kunnen gedeeltelijk gehaald worden uit bestaande databronnen, zoals de Landbouwtelling en de zorgmonitor van het Steunpunt van Landbouw en Zorg. Echter, voor de economische gegevens specifiek over de zorgtak moeten nieuwe structuren voor het verzamelen van data worden opgezet. Mogelijkheden om gegevens via accountantskantoren te verkrijgen, zijn tijdens dit onderzoek geïnventariseerd. Het wel of niet verzamelen en vastleggen van detailgegevens rond de structuur en economie van de zorgtak op agrarische bedrijven is sterk afhankelijk van de hoogte van de beschikbare financiering van de zorgmonitor. Het combineren van informatiebehoefte vanuit de sector zelf en het beleid biedt eveneens meer mogelijkheden. Een lastig traject blijft het scheiden van de zorgtak en de landbouwtak wat betreft investeringen in gebouwen en de arbeid. Dit belemmert een goed beeld van de werkelijke bijdrage aan de opbrengsten, kosten en inkomen van de zorgtak op primaire agrarische bedrijven.

3.6 Aandachtspunten/aanbevelingen

Het advies is een revisie te doen van de huidige zorgmonitor van het Steunpunt Landbouw en Zorg.¹ Hierin zitten structuurgegevens, kwaliteitsgegevens en globale informatie over de financiële kant van de zorgtak. De economische kant van de monitor kan worden aangevuld met een specifieke economische zorgmonitor gebaseerd op gegevens van accountantskantoren en het Informatienet. Deze economische monitor kan worden uitgevoerd voor een groep (of groepen) aselect gekozen zorgbedrijven uit de totale groep agrarische bedrijven met zorg. Via een verbinding met de CBS Landbouwtelling kan een beter zicht worden verkregen op de agrarische structuur van bedrijven met zorg.

¹ Er is al een gestart gemaakt met het hier beschreven advies.

4 Recreatie en toerisme

4.1 Sectorbeschrijving

Onder recreatie en agrotourisme kunnen alle activiteiten en vormen van verblijfstoerisme en dagrecreatie op een agrarisch bedrijf worden verstaan. Deze tak van de verbrede landbouw bestaat in vele vormen (zie tabel 4.1).

Tabel 4.1		Vormen van dag- en verblijfsrecreatie op agrarische bedrijven
Dagrecreatie		Verblijfsrecreatie
Boerengolf		(Mini)camping
Poldersport		Bungalows, huisjes of stacaravans
Kinderfeestjes		Bed and Breakfast
Rondleidingen, workshops		Pension
Educatie		Hotelkamers
Restaurant/café		Hooihotel
Ontvangst- en vergaderruimte		Appartementen
Wandelpaden over boerenland		Groepsaccommodatie
Verhuur recreatiegoederen (kano's, roeiboten, fietsen)		Trekkershutten
Paardenpensions voor vakantie		
Huifkartochten		
Verhuur van visvijvers		

De diversiteit van het agrotourisme heeft in de laatste jaren een enorme vlucht genomen. De diversiteit van de sector houdt in dat zowel de samenstelling (dus verschillende vormen van het agrotourisme) als het belang van de verschillende vormen in de loop van de tijd kan veranderen. Ongeveer 20 jaar geleden bestond de sector vooral uit minicampings bij de boer. Tegenwoordig vallen bijvoorbeeld ook boerengolf, poldersport en luxe appartementen onder het agrotourisme. Daarnaast verandert ook de kwaliteit van het agrotourisme. Toeristen verwachten tegenwoordig hogere standaarden betreffende de accommodatie, maar ook met betrekking tot de belevingswaarde, en dan vooral voor de kinderen (Taguchi en Iwai, 1998). Door het 'upgraden' of verdiepen van

de recreatietak op een agrarisch bedrijf stijgt ook de toegevoegde waarde ervan.

4.2 Economische informatie: behoefte en beschikbaarheid

4.2.1 Behoeftte aan economische informatie

Bij een aantal belangrijke instanties is de behoefte aan economische informatie geïnventariseerd.

Rijksoverheid

De rijksoverheid, vertegenwoordigd door het ministerie van LNV, heeft behoefte aan informatie over de (economische) ontwikkeling van de verbrede landbouw. Deze behoefte is ingegeven door de Taskforce Multifunctionele Landbouw. In de Taskforce is gesteld dat de omzet van verbreding zich in 2011 moet verdubbelen van 6 miljoen naar 1,2 miljard euro. Een monitor moet aan kunnen geven of de doelstelling van de Taskforce in 2011 gehaald is.

Provincies/gemeenten

Provincies willen in eerste instantie weten of het uitgevoerde beleid (al dan niet in vorm van subsidieregelingen) effect heeft op de agrarische sector en op de plattelandseconomie in het algemeen. Met andere woorden, levert het beleid iets op a) voor de boer en b) voor de lokale economie? Werkgelegenheid speelt hierbij een belangrijke rol.

Gemeenten zijn meer geïnteresseerd in planologische vraagstukken omdat zij de wetgeving rond kamperen en recreatie in het algemeen zelf in kunnen vullen.

Opvallend is dat bij veel provincies de beleidslijnen voor de reguliere recreatiesector en voor het agrotourisme (dat onder verbrede landbouw valt) van elkaar gescheiden zijn. Ook lijkt er in sommige provincies weinig uitwisseling tussen de betreffende departementen te zijn. Zo weet de afdeling recreatie en toerisme in sommige gevallen weinig tot niets over de omvang en de vormen van het agrotourisme in de eigen provincie.

Adviseurs en accountantskantoren met agrarische ondernemer als cliënt

Adviseurs en accountantskantoren richten zich in hun werk op het individuele bedrijf. Ze zijn daarom geïnteresseerd in gegevens op bedrijfsniveau. Terwijl de opbrengsten van een recreatieactiviteit redelijk goed in kaart zijn te brengen,

wordt er aan de kostenkant vooral gewerkt met normbedragen. Om een goed beeld te krijgen van werkelijke toegerekende kosten, bevelen adviseurs (en accountantskantoren) aan om voor water, elektriciteit, (gas) en afvalwater tussentemeters te plaatsen. Veel boeren doen dit echter niet.

Ook de effecten van de recreatieactiviteit op de agrarische tak zijn relevant. Is er sprake van een win-winsituatie, of heeft de benodigde arbeid, het benodigde kapitaal en management voor recreatie een negatief effect op de agrarische activiteiten?

Financiers

Bij banken is in toenemende mate behoefte aan een aparte beoordeling van het rendement van een investering in een verbredingstak.

Belangenorganisaties (Stichting Vrije Recreatie (SVR), VeKaBo)

De belangenorganisaties hebben niet zozeer behoefte aan een monitor van de sector, maar wel aan meer uniformiteit en duidelijkheid in de wetgeving.

Stichting Recreatie

Stichting Recreatie doet onderzoek op allerlei onderwerpen rond recreatie en toerisme. Als het gaat om agrotourisme zijn zij vooral geïnteresseerd in de (economische) betekenis daarvan voor de plattelandseconomie. Belangrijke kengetallen hierbij zijn het inkomen voor de boer, de toegevoegde waarde en werkgelegenheid.

4.2.2 Beschikbaarheid van economische informatie

Er is een inventarisatie gedaan naar mogelijke databronnen voor het bepalen van de economische omvang en structuur van de recreatie en toerisme op agrarische bedrijven.

Landbouwtelling (CBS)

De Landbouwtelling van het CBS geeft een nagenoeg compleet beeld van alle agrarische bedrijven in Nederland. In 1998 is voor de eerste keer naar verbredingsactiviteiten en dus ook naar agrotourisme op het bedrijf gevraagd. Dit is in 1999 herhaald. In deze twee jaren is nog geen onderscheid gemaakt tussen de verschillende vormen van recreatie binnen het agrotourisme. In 2003, 2005 en 2007 (cijfers nog niet beschikbaar) is weer naar verbreding gevraagd, deze keer wel met een opsplitsing naar verschillende vormen van recreatie, namelijk:

- *verblijfsrecreatie*
 - minicamping;
 - logies met ontbijt;
 - hotel in betrekking tot het boerenbedrijf;
 - appartementen;
 - huisjes;
 - trekkershutten;
 - groepsaccommodaties;
 - kampeerboerderij;
 - ligplaatsen voor pleziervaartuigen.
- *ontvangstmogelijkheden*
 - rondleidingen;
 - museumboerderij;
 - open huis bij wandel- of fietstochten;
 - educatie;
 - café;
 - restaurant.
- *verhuur recreatiegoederen*
 - recreatiedieren (paarden);
 - verhuur kano's en/of roeiboten;
 - fietsen;
 - huifkarren.

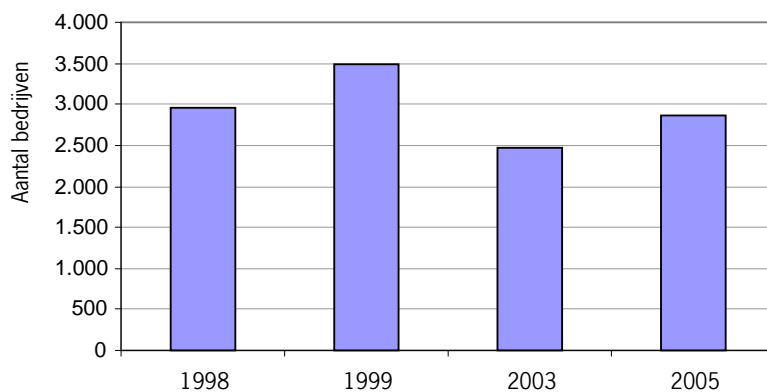
Daarnaast is gevraagd of een bedrijf lid is van de Stichting Vrije Recreatie. De omvang van de activiteiten, zoals het aantal standplaatsen op een minicamping, wordt niet weergegeven.

Figuur 4.1 geeft de ontwikkeling van het totaal aantal bedrijven met agrotourisme. (Door verschillen in de vraagstelling, zijn de gegevens van 1998 en 1999 beperkt vergelijkbaar met die van 2003 en 2005.) Tussen 2003 en 2005 is het aantal bedrijven met een vorm van agrotourisme met circa 400 gestegen.

Figuur 4.2 geeft het aantal bedrijven met een bepaalde vorm van recreatieactiviteit in 2003 en 2005 weer.¹

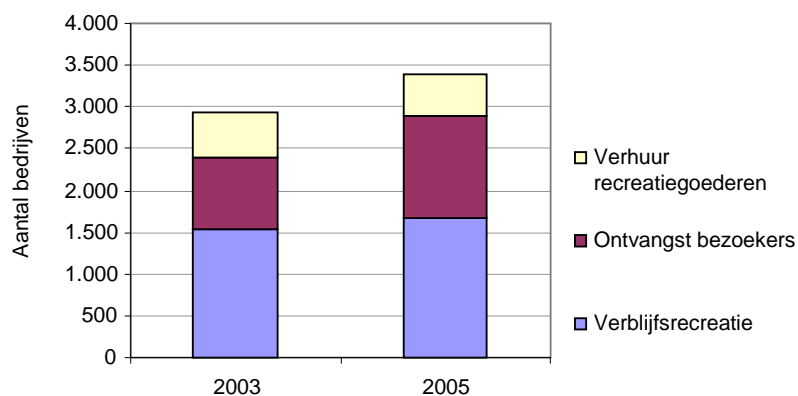
¹ Dubbeltellingen zijn mogelijk omdat er meerdere activiteiten op het bedrijf plaats kunnen vinden, dus de totalen in 2003 en 2005 liggen in figuur 4.2 hoger dan in figuur 4.1.

Figuur 4.1 Aantal bedrijven met agrotourisme in Nederland, 1998, 1999, 2003 en 2005

Bron: CBS Landbouwtelling.

Figuur 4.2 Aantal bedrijven met verblijfsrecreatie, ontvangst bezoekers en verhuur recreatiegoederen in 2003 en 2005 voor heel Nederland

Bron: CBS Landbouwtelling.

- Alle gegevens uit de Landbouwtelling kunnen worden opgesplitst naar:
- regio (bijvoorbeeld landsdeel, provincie, gemeente);
 - bedrijfstype (bijvoorbeeld melkvee, akkerbouw, glastuinbouw enzovoort);
 - bedrijfs grootte (in nge);
 - leeftijd ondernemer;
 - aantal ondernemers per bedrijf.

Ook kan worden aangegeven of de recreatieactiviteit plaatsvindt in combinatie met een andere verbredingsactiviteit. Te denken valt hierbij aan de combinatie van twee verbredingsstakken zoals recreatie en huisverkoop, of recreatie en zorg, of zelfs een combinatie van drie verbredingsstakken zoals recreatie, verwerking en verkoop. Uit de cijfers van 2005 blijkt dat vooral de combinatie recreatie en (verwerking en) verkoop van producten een populair is onder de bedrijven met agrotourisme.

In 2008 zal in de Landbouwtelling opnieuw naar de verbredingsactiviteit op het bedrijf worden gevraagd. Met betrekking tot recreatie zal toerisme, accommodatie en vrijetijdsbesteding daarbij als één categorie worden behandeld. Er wordt dus geen opsplitsing meer gemaakt naar verschillende vormen van dagen verblijfsrecreatie op het bedrijf. Wel zal worden gevraagd welk percentage de opbrengsten uit verbreding uitmaken in de totale opbrengsten (0-10%, 10-50% en 50-100%). Hoe de Landbouwtelling na 2008 omgaat met verbreding en vooral met de opsplitsing binnen de verschillende verbredingsstakken is nog onduidelijk.

Informatienet (LEI)

Het Bedrijven-Informatienet van het LEI (het Informatienet) is een steekproef van de bedrijven uit de Landbouwtelling met circa 1.500 bedrijven. In het Informatienet worden financiële gegevens van de bedrijven geregistreerd, zoals opbrengsten, kosten, gezinsinkomen uit bedrijf, inkomen buiten bedrijf, besparingen, de kasstroom of de solvabiliteit.

Binnen het agrotourisme wordt in het Informatienet onderscheid gemaakt tussen:

- overnachting;
- excursie;
- eet- en drinkgelegenheid;
- sport- en spelactiviteit;
- overige recreatie.

Het aantal bedrijven met enige vorm van agrotourisme in het Informatienet is echter laag (tabel 4.2), waardoor de representativiteit van de economische resultaten uit verbreding in twijfel kan worden getrokken.

Tabel 4.2 Aantal bedrijven met agrotourisme in het Informatienet		
	2005	2006
<i>Totaal recreatie</i>	49	21
Overnachting	10	5
Excursie	23	9
Eet- en drinkgelegenheid	0	1
Sport- en spelactiviteit	4	2
Overig recreatie	1	0

Bron: Informatienet.

De cijfers uit het Informatienet van 2005 laten zien dat slechts 5% van de bedrijven meer dan 1.000 euro per jaar aan opbrengsten uit het agrotourisme afkomstig is. De gemiddelde opbrengsten uit recreatie bedragen ruim 570 euro.

Naast het feit dat aantal bedrijven met agrotourisme in het Informatienet relatief klein is, speelt ook nog het vermoeden dat bedrijven met een relatief grote en goed draaiende recreatietak ondervertegenwoordigd zijn in de steekproef. Bedrijven die hun bedrijvenontwikkeling meer zijn gaan richten op de verbredingstak voelen zich wellicht niet geroepen om mee te doen in het Informatienet omdat men ervan uitgaat dat het hierbij vooral om de resultaten uit de agrarische takken gaat.

Kamer van Koophandel

Vanaf een bepaalde omvang (bijvoorbeeld vijf caravans, kamers of vakantieverblijven) moeten zich verbrede agrarische bedrijven inschrijven bij de Kamer van Koophandel. Belangrijke criteria voor inschrijving zijn onder andere dat de ondernemer regelmatig maatschappelijke werkzaamheden tegen betaling verricht, dat hij/zij optreedt voor eigen rekening en risico, dat hij/zij optreedt in concurrentie met anderen en dat er winst of kostenbesparing wordt beoogd.

De gegevens over agrarische bedrijven met een recreatietak zitten bij de KvK in het algemene bedrijvenbestand van de campingbranche. Een selectie van landbouwbedrijven met een camping (of iets dergelijks) kan wel apart worden opgevraagd. De kosten hiervan bedragen circa 150 euro.

Bedrijfschap Horeca en Catering

Verbrede bedrijven die horeca-activiteiten aanbieden zoals het verstrekken van dranken en spijzen of verblijf (meer dan 3 kamers) zijn wettelijk verplicht om zich aan te melden bij het Bedrijfschap Horeca en Catering.

Het bedrijfschap legt de inschrijvingen van landbouwbedrijven echter niet apart vast en over het agrotourisme (als aparte sector) is er bij het bedrijfschap daarom ook maar zeer weinig tot niets bekend.

Adviseurs en accountantskantoren

LTO Noord maakt saldoberekeningen op basis van individuele bedrijven uit hun klantenbestand. De saldoberekeningen worden gebruikt voor het adviseren van bedrijven die een recreatietak op willen starten. Er wordt gekeken hoeveel opbrengsten een recreatieactiviteit van een bepaalde vorm en omvang kan genereren. Bijvoorbeeld, voor het opstarten van een minicamping met 15 standplaatsen wordt uitgegaan van de volgende kengetallen (LTO Noord, 2007):

- opbrengsten: 10.000-15.000 euro per jaar (afhankelijk van bezettingsgraad).
- toegerekende kosten:
 - water: 100 liter per persoon per dag;
 - elektriciteit;
 - gas (optioneel);
 - CAI en internet (optioneel);
 - afvalwater (afhankelijk van manier waarop afvalwater kwijt wordt geraakt);
 - afvalverwijdering;
 - accountant (1.000 euro per 10.000 euro omzet);
 - verzekeringen (aansprakelijkheid, brandverzekering, rechtsbijstand, bedrijfsschade, opstalverzekeringen);
 - betalingsverkeer (kassa's 150 - 1.500 euro);
 - bewegwijzering;
 - promotie (2-10% van de omzet);
 - diverse (BHV-cursus, kantoorkosten, telefoon, administratie, heffing van het Bedrijfschap Horeca en Catering (gerelateerd aan de omzet)).

Belangenorganisaties: SVR en VeKaBo

SVR (Stichting Vrije Recreatie) en VeKaBo (Vereniging Kamperen bij de Boer) beschikken over het adressenbestand van hun leden. Bij SVR hebben alleen de donateurs toegang tot het adressenbestand. Er is met de leden afgesproken het adressenbestand niet beschikbaar te stellen voor onderzoeksdoeleinden (van de overheid). SVR staat wel open voor enquêtes onder de leden en biedt samen-

werkingsmogelijkheden aan. Bij SVR zijn in totaal circa 2.000 boeren aangesloten, 1.200 in Nederland (minicampings, huisjes, bungalows) en 800 in het buitenland verspreid over heel Europa. VeKaBo heeft circa 800 leden.

Nederlands Bureau voor Toerisme & Congressen (NBTC)

Het NBTC rapporteert algemene gegevens over toerisme in Nederland en maakt daarbij gebruik van verschillende bestaande databestanden. Voorbeelden hiervan zijn

- Vakantie- en vrijetijdsstatistieken van het CBS;
- Continu Vakantie Onderzoek (CVO) (NBTC-NIPO research);
- Continu vrijetijdsonderzoek (CVTO) (NBTC-NIPO research);
- Statistiek Logiesaccommodaties (SLA).

Landbouwbedrijven met een camping of een ander soort recreatieactiviteit worden momenteel niet apart genoemd maar worden meegenomen in het algemene databestand van alle recreatiebedrijven.

Wel wordt binnen het CVO dieper ingegaan over het binnenlandse kampeervakanties van Nederlanders. Uit dergelijk onderzoek komt naar voren hoeveel Nederlanders een binnenlandse kampeervakantie ondernemen en wat voor type dit geweest is (kamperen bij de boer, 'gewone' camping of natuurcamping). Samen met een aantal kenmerken van de vakantiegangers is het bijvoorbeeld mogelijk een profiel van de kampeerders te schetsen.

Vereniging van boerengolfeigenaren

Deze vereniging geeft informatie over het aantal agrariërs met een boerengolfbaan dat aangesloten is bij deze vereniging. Op de website (www.boerengolfadressen.nl, www.boerengolf.nl) worden indicaties van kosten en opbrengsten gegeven. De investeringen in materiaal liggen tussen de 200 en 1.500 euro, afhankelijk van de opzet van de boerengolfbaan. Boerengolf vindt vaak plaats in combinatie met een minicamping.

Bestaande casestudies

Kwantitatieve informatie over de recreatiesector kan ook worden verkregen uit eerder uitgevoerde (lokale of regionale) casestudies die zich richten op het inkomen uit agrotourisme en het effect daarvan op de plattelandseconomie (toegevoegde waarde, werkgelegenheid). In bijvoorbeeld de vorm van een meta-analyse kunnen de resultaten uit deze studies worden gecombineerd om tot algemene uitspraken te komen. De verschillende kenmerken van de studies, zoals land/regio, tijdsperiode of bestudeerd onderdeel van de sector, vormen samen

het databestand. Middels de meta-analyse kunnen indicaties worden gegeven over de effecten van de geïdentificeerde kenmerken op het inkomen, werkgelegenheid, toegevoegde waarde, enzovoort.

4.3 Opzet economische monitor Recreatie en Toerisme op landbouwbedrijven

Het ministerie van LNV is in het kader van de Taskforce Multifunctionele Landbouw in eerste instantie geïnteresseerd aan de ontwikkeling van de omzet en/of omzetaandeel uit verbrede landbouw. Daarnaast is ook de ontwikkeling van het aantal bedrijven, en de omvang en de structuur van deze bedrijven interessant. De opdrachtgever heeft expliciet aangegeven dat het niet zo zeer van belang is om per verbredingsactiviteit na te gaan wat de achtergrond van deze ontwikkeling is.

In wezen vormen de gegevens uit de Landbouwtelling, zoals deze vanaf 2008 zullen worden opgevraagd, een goede basis voor het monitoren van de recreatieactiviteiten op agrarische bedrijven. De belangrijkste gevraagde gegevens kunnen hieruit worden afgeleid:

- ontwikkeling van het aantal bedrijven met een recreatietak;
- ontwikkeling van het aantal per sector;
- ontwikkeling van het aantal per bedrijfstype;
- schatting van de omzet uit verbreding (0-10%, 10-50%, 50-100%).

De gegevens over de omzet vormen echter alleen een globale schatting.

Alternatieve berekening van omzetcijfers

Een alternatief voor de omzetschatting uit de Landbouwtelling is het koppelen van gegevens over aantallen van een bepaalde activiteit binnen het agrotourisme aan gemiddelde omzetcijfers per persoon die deze activiteit vraagt. Tabel 4.3 geeft een voorbeeld van dergelijke opzet.

Tabel 4.3		Voorbeeld alternatieve opzet monitor verblijfsrecreatie op landbouwbedrijven a)		
Activiteit	Aantal plaatsen	Gasten per jaar (bezettingsgraad)	Gemiddelde opbrengst pp	Omzet per jaar
Minicamping				
Bed and Breakfast				
Appartement				
enzovoort				

a) Een vergelijkbare tabel kan worden opgesteld voor dagrecreatie.

De gegevensbehoefte van een dergelijke benadering is echter veel groter: voor elke activiteit binnen het agrotourisme moeten gegevens over aantallen en gasten per jaar en over de gemiddelde opbrengsten per persoon beschikbaar zijn. De gegevens uit de Landbouwtelling zijn daarvoor niet voldoende en er zou aanvullende gegevensverzameling plaats moeten gaan vinden. Hierbij kan echter gebruik gemaakt worden van bestaande instanties zoals de Kamer van Koophandel en het Continu Vakantie Onderzoek (NBTC-NIPO research). De gemiddelde omzetgegevens per persoon zouden achterhaald kunnen worden middels enquêtes onder agrotouristische bedrijven, waarvoor de belangenverenigingen (SVR en VeKaBo) medewerking hebben aangeboden.

Het voordeel van een benadering waarbij rekening wordt gehouden met de verschillende activiteiten binnen het agrotourisme is dat er inzicht kan worden gegeven in de ontwikkelingen die binnen de sector plaatsvinden. De volgende vragen kunnen met een dergelijke benadering beantwoord worden: Stijgt de omzet doordat er bijvoorbeeld meer mensen gebruik maken van recreatie op de boerderij of doordat recreatie op de boerderij luxer, en dus duurder, wordt?

Naast de omzetcijfers zijn er ook nog andere kengetallen die voor het monitoren van de (economische) ontwikkeling van de verbrede landbouw van belang zijn:

bedrijfseconomisch

- bedrijfsopbrengsten;
- bedrijfskosten;
- bedrijfsinkomen;
- verhouding inkomen uit verbreding en inkomen uit agrarische activiteiten;
- bedrijfsinvesteringen;
- jaarlijkse cashflow, de bedrijfsfinanciering.

regionaal economisch

- omzet van lokale winkels en horeca;
- werkgelegenheid.

Het inzichtelijk maken van de bedrijfseconomische kengetallen behoeft verdere studie en kan moeilijk uit bestaande databestanden afgeleid worden. Het Informatienet vormt een goede structuur voor het monitoren van financiële gegevens van het bedrijf. De resultaten van de bedrijven met agrotourisme in het Informatienet zijn echter niet representatief omdat a) het aantal bedrijven relatief klein is en b) het aantal bedrijven met een goed ontwikkelde recreatietak ondervertegenwoordigd is. Dit pleit voor een monitor die zich puur gaat richten op bedrijven met verbreding, in dit geval agrotourisme.

4.4 Kanttekeningen, conclusies en aanbevelingen

Voor het monitoren van de doelstelling van de Taskforce Multifunctionele Landbouw - de *verdubbeling van de omzet* uit verbrede landbouw in 2011 - voldoet de informatie zoals zij wordt opgevraagd in de Landbouwtelling vanaf 2008. Het agrotourisme hoort vanuit economisch oogpunt bij de belangrijkste verbredingsactiviteiten op landbouwbedrijven. De sector is bovendien heel divers en heeft in het afgelopen decennium veel verandering ondergaan. Het zou daarom interessant zijn om voor het agrotourisme een aparte monitor te ontwikkelen die de ontwikkelingen binnen de sector in beeld kan brengen en die een aantal verdergaande economische kengetallen rapporteert dan alleen de omzet.

5 Paardenhouderij

5.1 Inleiding

De paardenhouderij in Nederland is een veelzijdige sector, die vaak in combinatie met een andere agrarische tak aanwezig is. De paardenhouderij hoort bij de zogenaamde 'dienstenhouderij', met recreatie en sport als de belangrijkste functies. Dit is een belangrijk verschil met andere sectoren, die meer op voedselproductie gericht zijn.

In de eerste helft van 2007 is door het LEI een deskstudie uitgevoerd naar de structuur en economische omvang van de paardensector op basis van bestaande databanken en aanvullende schattingen (Hoogeveen en Van Calker, 2007). Hoewel deze studie gericht was op de paardenhouderij in Twente en de Achterhoek, zijn verschillende onderdelen ook bruikbaar voor heel Nederland.

5.2 Sectorbeschrijving

Door de Sectorraad Paarden (SRP) is een differentiatie gemaakt tussen gebruiksgerichte en productiegerichte paardenhouderij (SRP, 2004; SRP en VNG, 2006). In de gebruiksgerichte paardenhouderij is het rijden van paarden primair gericht op de ruiter. In de productiegerichte paardenhouderij worden uitsluitend of in hoofdzaak handelingen aan en/of met paarden verricht die primair gericht zijn op het voortbrengen, africhten en trainen en verhandelen van paarden (Hoogeveen en Van Calker, 2007). In tabel 5.1 wordt de structuur van de primaire paardenhouderij weergegeven.

Op landbouwbedrijven komt paardenhouderij veelal kleinschalig voor. Het gaat vaak over minder dan 5 paarden, die gehouden worden voor sport- en recreatiedoeleinden. In tabel 5.2 wordt de ontwikkeling van de paardenhouderij op landbouwbedrijven gegeven.

Tabel 5.1		Hoofdactiviteiten per bedrijfstype in de verschillende bedrijfstakken
Bedrijfstak	Bedrijfstype	Hoofdactiviteit
Fokkerij	Hengstenhouderij	Inzetten van een of meerdere hengsten voor de fokkerij middels natuurlijke dekking of kunstmatige inseminatie.
	Merriehouderij	Inzetten van een of meerdere merries voor de fokkerij.
	Opfokbedrijf	Het huisvesten van jonge paarden, al dan niet in eigendom, in de leeftijd van 4 tot 36 maanden.
	Spermawinstation	Het winnen, bewerken en afzetten van sperma van hengsten ten behoeve van de fokkerij.
	Embryotransplantatie	Het verrichten van embryotransplantatie; insemineren van merries, het winnen van embryo's en het terugplaatsen daarvan.
	Paardenmelkerij	Het verkopen van melk en/of melkproducten.
	Stoeterij	Combinatie van een merriehouderij met een opfokbedrijf en/of africhtstal en/of hengstenhouderij.
Africhting	Africhtstal	Het africhten van paarden. Hieronder wordt verstaan het zadelmak maken, het betuigen, het keuringsklaar maken.
Sport	Sportstal	Een combinatie van het trainen van paarden, het uitbrengen van paarden in de sport en het geven van instructies aan derden op paarden die niet in eigendom zijn van het bedrijf.
	Stalhouderij	Het verhuren van aanspanningen voor bijvoorbeeld huwelijk, tochten of shows.
	Pensionstal	Het houden van paarden van derden. Hieronder wordt verstaan de verhuur van stalling met accommodatie en/of weiland en het verzorgen van de paarden.
	Privé-stal	Een stal waar in hoofdzaak paarden worden gehuisvest die in eigendom zijn van de eigenaar van de stal en die niet worden gebruikt ten behoeve van inkomensverwerving. De omvang van een privé-stal kan uiteenlopen van 2 tot 6 paarden.

Tabel 5.1		Hoofdactiviteiten per bedrijfstype in de verschillende bedrijfstakken
	Verenigingsaccommodatie	Paardenaccommodatie ten behoeve van een vereniging van natuurlijke personen, zonder structurele stalling van paarden.
Recreatie	Manege	Op en manege bestaan de activiteiten uitsluitend of in hoofdzaak uit het geven van instructie in diverse disciplines aan derden met gebruik van paarden in eigendom van het bedrijf of aan derden met eigen paarden en het bieden van huisvesting aan die paarden.
	Stalhouderij	Bij een stalhouderij bestaat de omzet uitsluitend of in hoofdzaak uit de verhuur van aanspanningen.
	Pensionstal	De activiteiten bestaan in hoofdzaak uit het houden van paarden van derden.
Handel	Handelstal	In- en verkopen van paarden. Een handelstal, vooral een sportpaardenhandelstal, doet eerst aan waardeverbetering voordat een paard weer doorverkocht wordt.

Bron: SRP (2006).

Tabel 5.2		Ontwikkeling van landbouwbedrijven met pony's en paarden		
		Jaar		
		1996	2001	2006
	Bedrijven met paarden en pony's	20.180	19.907	17.584
	Paarden en pony's	106.125	121.627	129.493
	Paarden en pony's per bedrijf	5,1	6,3	7,4

Bron: CBS Landbouwtelling, 1996, 2001, 2006. In de Landbouwtelling worden alleen de aantallen paarden vastgelegd op bedrijven met meer dan 3 nge. Het aantal paarden betreft dus uitsluitend het aantal paarden en pony's op landbouwbedrijven met een omvang van meer dan 3 nge.

Sinds 1996 zijn er steeds minder agrarische bedrijven met paarden en pony's, terwijl het aantal paarden en pony's groeiende is. Het totale aantal paarden en pony's per bedrijf is met 40% toegenomen in 2006 ten opzichte van 1996. Ongeveer 66% van de landbouwbedrijven met paarden en pony's zijn graasdierbedrijven. Het grootste gedeelte van de paarden en pony's (77%) staat op deze bedrijven (Hoogeveen en Van Calker, 2007). Uit de Landbouwtelling

blijkt ook dat de paardenhouderij vaak kleinschalig is. Ongeveer 70% van de landbouwbedrijven met paarden in 2006 heeft minder dan 5 paarden en/of pony's. Er kan dus gesteld worden dat de paardenhouderij vaak voorkomt in kleine aantallen.

5.3 Opzet economische monitoring van landbouwbedrijven met paarden en pony's

Een manier om de economische omvang van de paardenhouderij te monitoren is het aantal Nederlandse grootte-eenheden (nge) uit de CBS landbouwtelling te halen. Het aantal nge kan uit de Landbouwtelling worden gehaald en kan behalve als maat voor economische omvang, ook gebruikt worden om te kijken in welke sector het houden van paarden het meest voorkomt (op basis van de NEG-typering). Een andere indicator die toegepast kan worden is het aandeel nge paarden ten opzichte van het totale aantal nge op een bedrijf. Op deze manier kan gekeken worden hoe groot de mate van belangrijkheid van de paardenhouderij is voor een bedrijf, gemeente of provincie. In de desk studie van Hoogeveen en Van Calker (2007) is hier ook naar gekeken. Wanneer gekeken wordt naar het aandeel nge uit paarden op landbouwbedrijven, is af te lezen dat de paardenhouderij in de periode 1996-2006 is toegenomen van 14% naar 20%. Naast het aantal nge kan op eenzelfde wijze gekeken worden naar het aantal arbeidsuren op bedrijven met paarden en pony's. Deze indicator geeft inzicht in de werkgelegenheid dat de paardenhouderij verschaft.

Naast gegevens uit de Landbouwtelling, kan ook gebruik gemaakt worden van informatie van bedrijven/organisaties die indirect met de paardenhouderij te maken hebben. Hierbij kan gedacht worden aan transportbedrijven, verzekeringsmaatschappijen, evenementenorganisaties, foerage en strooisel handelaars, dierartsenpraktijken, fokkerij- en stamboekorganisatie en hoefsmeden. In het kader van monitoring van economische omvang van de paardenhouderij is het een tijdrovend karwei om data te verkrijgen van indirecte organisaties. De reden hiervan is dat de paardenhouderij vaak een lokaal karakter heeft. Een mogelijkheid voor monitoring is om dit (jaarlijks) lokaal aan te pakken. Het voordeel van een lokale aanpak is dat een bepaalde regio goed bekeken kan worden, dit voorkomt dat er uitsluitend een algemeen beeld wordt gevormd van de paardenhouderij, maar dat er ook beter gekeken kan worden naar welke vormen van paardenhouderij voorkomen en uitgediept kunnen worden hoe succesvol deze zijn en waardoor dit komt. De uitgangspunten van het ene jaar kunnen als

basis worden gebruikt voor de monitoring van een ander gebied in het volgende jaar. Hierdoor ontstaat een bredere basis van een monitor.

Bij het selecteren van een geschikte regio om een monitor voor paardenhouderij te initiëren (als verbrede tak), is het raadzaam een regio te selecteren waar de paardenhouderij groter is dan gemiddeld. Paardenhouderij, als verbrede tak, is een kleine tak. Immers, ongeveer 70% van de paarden staat op bedrijven die minder dan 5 paarden of pony's hebben. Het is lastig om te zeggen wanneer er sprake is van verbreding en wanneer er sprake is van het hobbymatig houden van paarden. Door een regio te monitoren die bedrijven heeft waar bijvoorbeeld meer dan 10 paarden of pony's worden gehouden, wordt dit probleem vermeden. Een tweede argument voor het opzetten van een monitor voor bedrijven met minimaal 10 paarden, is het draagvlak. Het draagvlak voor het opstarten van een monitor voor bedrijven die op een puur hobbymatige manier paarden of pony's houdt (<5 paarden) is waarschijnlijk minder groot dan bedrijven die meer paarden houden, omdat de inkomensbijdrage ook groter is doordat meer paarden gehouden worden.

5.4 Conclusie en aanbeveling

De paardenhouderij op landbouwbedrijven die groter zijn dan 3 nge houdt slechts 30% van het totale aantal paarden in Nederland. Het is de vraag wanneer de paarden op deze bedrijven een nevenactiviteit zijn en of deze bedrijven de behoefte hebben om de paardenhouderij te monitoren. Gezien het regionale karakter van de paardenhouderij is een mogelijkheid om de monitoring regionaal aan te pakken.

6 Windenergie

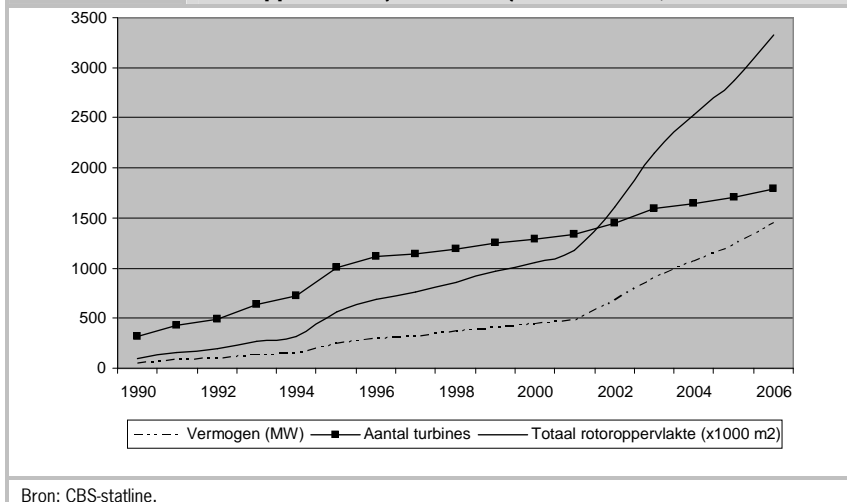
6.1 Inleiding

Windenergie is een vorm van groene energie. Windenergie wordt opgewekt met behulp van windturbines. Deze windturbines kunnen in groepen worden geplaatst, maar ook op zichzelf staan (solitair). Er is veel verschil tussen windturbines wat betreft omvang en energie leverend vermogen. Een grote windmolen kan tot 1.500 kilowatt aan stroom opwekken. De hoogte van een windmolen kan oplopen tot 100 meter en de doorsnede van de rotor ligt tussen de 60 en 70 meter (Milieucentraal, 2007).

6.2 De verbredingstak windenergie

Het CBS verzamelt gegevens over duurzame energie vanaf het jaar 1990. Sindsdien komen er elk jaar steeds meer windturbines bij. Naast het aantal, neemt ook het totaal rotoroppervlakte toe, maar ook het totaal vermogen is sterk gestegen (figuur 6.1).

Figuur 6.1 Aantal windturbines, totaal vermogen (in megawatt) en totaal rotoroppervlakte (x 1.000 m²) in Nederland, 1990-2006

In tabel 6.1 wordt weergegeven hoe de verdeling van windmolens, vermogen en rotoroppervlak is over Nederland. In Flevoland staan de meeste windmolens (33%). De windmolens in Flevoland leveren ook het meeste vermogen (ruim 40%). Het vermogen weergegeven in tabel 6.1 is het maximale generatorvermogen. Bijvoorbeeld, een molen met 250 kW, levert 250 kWh elektriciteit als hij één uur op vol vermogen draait. Bij windmolens is dat het geval tussen windkracht 6 en 8. Als de wind harder is, stopt de molen, omdat de belasting te groot wordt. Omdat het op verschillende locaties in het land verschillend hard kan waaien, is het maximale vermogen dus niet altijd een indicatie voor de geleverde energie (Wind Service Holland, 2007). De daadwerkelijk geleverde energie ligt lager. Het aandeel van het gemiddelde vermogen van het maximale vermogen wordt vermogens- of productiefactor genoemd (CBS, 2007). In Nederland lag de productiefactor rond 20% in 2005, variërend van 17% in Noord-Brabant tot 24% in Zuid-Holland.

	Aantal windturbines, totaal vermogen (in megawatt) en totaal rotoroppervlakte (x 1.000 m²) per provincie in 2006					
	Vermogen		Aantallen		Rotoroppervlak	
	MW	%	stuks	%	1.000 m²	%
Groningen	136	9	247	14	288	9
Friesland	126	9	319	18	313	9
Flevoland	589	41	584	33	1.358	41
Noord-Holland	223	15	290	16	519	16
Zuid-Holland	209	14	136	8	461	14
Zeeland	103	7	154	9	239	7
Noord-Brabant	39	3	42	2	99	3
Overige provincies	25	2	18	1	54	2
Nederland	1.450	100	1.790	100	3.330	100

Bron: CBS-statline.

Windenergie op landbouwbedrijven

Het CBS verzamelt gegevens over duurzame energie op landbouwbedrijven om de twee jaar (tabel 6.2).

	Windenergie op landbouwbedrijven in Nederland naar bedrijfstype, 200, 2003 en 2005					
	2000		2003		2005	
	aantal	%	aantal	%	aantal	%
Akkerbouwbedrijven	138	38	189	41	241	51
Melkveebedrijven	123	34	135	30	139	29
Overig graasdier	13	4	36	8	32	7
Glastuinbouw	17	5	10	2	2	0
Overige tuinbouw	21	6	16	4	25	5
Varkensbedrijven	5	1	10	2	5	1
Pluimveehouderij	7	2	5	1	9	2
Overige bedrijven	35	10	56	12	51	11
Alle bedrijven	359	100	457	100	477	100

Bron: CBS Landbouwtelling.

In 2005 waren er in Nederland 477 bedrijven met windenergie. Ten opzichte van 2000 is dat een stijging van 33%. De meeste windmolens zijn te vinden op akkerbouwbedrijven en melkveebedrijven.

Het aantal landbouwbedrijven uit de CBS Landbouwtelling geeft een vertekend beeld. In de landbouwtelling zitten alleen bedrijven die zelf een windmolen hebben. In werkelijkheid staat een veel groter gedeelte van de windmolens op landbouwgrond (Essent, 2007). Vaak wordt landbouwgrond door de agrariër verhuurd, voor de aanleg van een windmolen. De financiering vindt dan door derden plaats. Doordat de windmolens geplaatst zijn op grond die niet in gebruik is door de agrariër, wordt dit ook niet meegenomen in de Landbouwtelling. Het is dus lastig om een goed beeld te krijgen van welk gedeelte van de windmolens op landbouwgrond staat.

Een mogelijkheid om meer inzicht te krijgen in de economische prestatie van landbouwbedrijven is om te kijken naar de financiering van windmolens. Indien een windmolen (of andere bron van duurzame energie) aanwezig is kan subsidie aangevraagd worden. De meeste subsidies die gegeven worden zijn afhankelijk van het vermogen dat geleverd wordt door de windturbine. De meest voorkomende subsidie is de MEP-subsidie (Milieukwaliteit en Elektriciteit Productie). De uitvoering van de MEP-subsidie wordt geregeld door het bedrijf EnerQ in opdracht van het ministerie van Economische Zaken.

6.3 Economische Informatiebehoefte

Vanuit het oogpunt van de agrariër is het interessant om inzicht te krijgen in de mogelijkheden tot aanschaf van een windmolen. Een belangrijke kanttekening hierbij is dat de winstgevendheid van een windmolen zeer afhankelijk is van de ligging van het bedrijf en het tijdstip wanneer het proces wordt geïnitieerd en gerealiseerd (Essent, 2007). De winstgevendheid van een molen hangt sterk af van de plaatsing, omdat de winststerkte in de kustgebieden gunstiger is dan in het Oosten van Nederland. Maar het is vaak goedkoper om windmolens te plaatsen in extensievere gebieden dan in intensievere gebieden, omdat het plaatsen van een windmolen meer concurrerend is met bijvoorbeeld de opbrengst van landbouwgrond dan van industriële grond. Randvoorwaarde hierbij is dat dit extensieve gebied, wel goed bereikbaar moet zijn (Essent, 2007). Vanuit de energiemaatschappijen is de informatiebehoefte niet groot, wel is er bereidheid tot samenwerken, mits er een concrete vraag aanwezig is.

Een andere belangrijke speler in windenergie is Windunie. Windunie is een samenwerkingsverband waar onder meer ongeveer 80 agrarische bedrijven met windmolens bij zijn aangesloten. Het opzetten van een initiatief van een monitor van windenergie op landbouwbedrijven heeft een hoge mate van relevantie voor Windunie. Door een beter inzicht te krijgen in bijvoorbeeld de winstgevendheid van windenergie, kan dit als argument worden gebruikt om een agrarisch bedrijf op de aanschaf van een windturbine over te laten gaan (Windunie, 2007).

6.4 Opzet economische monitor van windenergie op landbouwbedrijven

Het monitoren van landbouwbedrijven is zeker mogelijk. Bij het monitoren van de economische omvang van windmolens is het essentieel om de volgende punten mee te nemen:

- jaar van initiatie van het aanleggen van de windmolen(s);
- jaar van realisatie van de windmolen;
- eigendom van derden of eigendom van de agrariër;
- subsidie;
- plaats van de molen:
 - bereikbaarheid;
 - windpotentie.

In een eerdere studie van het LEI is gekeken naar de kansen van windenergie voor landbouwbedrijven (LEI, 1999). Daarin is onder meer gekeken welke

economische aspecten van windenergie een belangrijke rol spelen. In dit rapport zijn enkele belangrijke aspecten van investeringsposten en exploitatiekosten genoemd die vandaag de dag nog steeds relevant zijn. Investeringsposten die onderscheiden worden zijn:

- windturbine;
- fundering;
- netaansluiting;
- ontsluiting;
- projectvoorbereiding

Exploitatiekosten die onderscheiden worden zijn:

- rente en afschrijving;
- onderhoud;
- verzekering;
- overige kosten.

Het is een arbeidsintensief proces om van een groot aantal bedrijven gedetailleerde gegevens te verzamelen. In het Bedrijven-Informatienet van het LEI (een representatieve steekproef van de Nederlandse landbouwbedrijven) zijn enkele bedrijven aanwezig die in het bezit zijn van een windmolen. Van deze windmolens is het investeringsbedrag bekend en worden de jaarlijkse afschrijvingskosten berekend. Door middel van een vragenlijst zou meer inzicht verkregen kunnen worden in bovengenoemde investeringen en exploitatiekosten en een selectie gemaakt kunnen worden van indicatoren van economische monitoring die gebruikt kunnen worden. Echter, het aantal bedrijven met een windmolen in het Informatienet is te klein om een uitspraak te doen over de winstgevendheid van windmolens op landbouwbedrijven. Wel kan bijvoorbeeld in samenwerking met energiemaatschappijen (Essent, NUON) of samenwerkingsverbanden van windturbine-eigenaren (Windunie) een selectie van agrarische bedrijven worden gemaakt om een vragenlijst bij uit te zetten om meer inzicht te krijgen in de economische omvang van windmolens op agrarische bedrijven.

6.5 Conclusie

Er is draagvlak om over te gaan tot het opzetten van een monitor voor windenergie. In deze monitor is het belangrijk om een aantal structuurkenmerken mee te nemen met betrekking tot ligging en plaatsing. Om een goed beeld te krijgen van de economische opbrengsten zijn uit windenergie, is het goed om te

kijken naar de productiefactor van de windturbine (Windunie, 2007). Een andere belangrijke indicator om inzicht te krijgen is de hoeveelheid subsidie die ontvangen wordt per eenheid geleverde stroom (Essent, 2007; Senter Novem, 2007).

7 Streekproducten

7.1 Inleiding

Sinds het begin van het bestaan van de landbouw is het een gegeven dat er agrarische ondernemers zijn die zelf eindproducten verkopen die tot stand komen met eigen geteelde grondstoffen. Vaak worden specifieke ingrediënten gebruikt of wordt een bijzondere manier van verwerken toegepast die eigen zijn aan de gebieden in de regio. Zo krijgt het product een authentiek karakter en wordt het een specialiteit die kenmerkend is voor de betreffende regio. Hier komt het begrip streekproduct uit voort.

7.2 Definitie streekproducten als verbredingsactiviteit en type producten

In het kader van verbreding van de landbouw staan de streekproducten in de aandacht. Streekproducten worden in vele vormen aangeboden. De afzet van producten varieert van kleinschalige vormen van huisverkoop, tot contractproductie voor voedselverwerkers en -distributiecentra. Gezien deze variatie is het voor de monitor belangrijk tot een afbakening te komen van streekproducten, waarbij de relatie wordt benadrukt tussen streekproducten en het begrip verbreding zoals dat wordt gehanteerd in dit onderzoek. Als we deze relatie omvatten in een definitie dan kan de streekproducten verbredingsactiviteit beschouwd worden als:

'Een activiteit waarbij een ondernemer zelf- (of in een kleinschalig samenwerkingsverband gedeeltelijk) verantwoordelijk is voor het verwerken en de afzet van een specialiteitproduct gebaseerd op ruwe grondstoffen van zijn/haar agrarische gezinsbedrijf.'

Met de focus van deze definitie wordt dus ook een deel van de streekproducten uitgesloten van de monitor. Dit betreft bijvoorbeeld agrarische ondernemers die hun grondstof onder contract of via de spotmarkt afzetten aan streekproducenten. Hiermee komt uiteindelijk wel een streekproduct tot stand, maar de agrarische producent draagt daarbij nauwelijks of geen verantwoordelijkheid voor verwerking en vermarkting.

Naast de manier waarop streekproducten worden afgezet is het aanbod van streekproducten uit de verbrede landbouw ook zeer divers. Eigenlijk is alles van ruwe grondstoffen (verse melk) tot meervoudig samengestelde producten als streekproduct te typeren, mits de herkomst van het verkochte product verbonden is aan een bepaalde regio. Het is daarom raadzaam om streekproducten in een aantal productgroepen in te delen. Uit een inventarisatie van verschillende streekproducten die voortkomen uit de verbrede landbouw, kan de volgende indeling van productgroepen gehanteerd worden:

- aardappelen, groente en fruit;
- vlees en vleesproducten;
- zuivel;
- drank en sap;
- broodbeleg en compotes;
- smaakmakers.

7.3 Onderwerpen van belang aangegeven vanuit stakeholders

Ondanks de aandacht voor en grote verwachtingen van streekproducten vanuit de markt en vanuit het onderzoek (zie bijvoorbeeld De Vlieger et al., 1999; De Bruin en Oostindie (red.), 2005), neemt de activiteit nog geen vlucht. Het aanbod van producten vindt op dit moment ofwel kleinschalig plaats met directe verkoop ofwel op zo'n grote schaal dat men niet meer kan spreken van een verbredingsactiviteit. Er zijn weinig nieuwe toetreders, bestaande aanbieders groeien niet en de grote aanbieders kunnen niet veel verder groeien zonder de grenzen van de markt van gangbare concurrenten te betreden. Kortom, er is weinig dynamiek in de markt voor streekproducten op dit moment.¹

Een monitor kan een heel belangrijk middel zijn om de streekproductensector in beweging te helpen. Naast informatie over de inkomensbijdrage van streekproducten en ingezette arbeid is informatie over de verschillende afzetkanalen die gebruikt worden ook van grote waarde. Ook is er veel belangstelling voor de volumes aan grondstoffen die in het product verwerkt kunnen worden. Zo kunnen eventuele nieuwe toetreders zich beter oriënteren op de mogelijkheden en kunnen bestaande aanbieders geholpen worden hun activiteit uit te breiden.

¹ Dit werd geconcludeerd op basis van een interview met Frank Verhoeven van Boerenverstand Consultancy.

7.4 Relevante indicatoren/variabelen

Streekproducten komen in een groot aantal vormen voor met verschillende prijzen en kostenopbouw en bedienen ook verschillende productmarkten. Daarom is het, gezien de doeleinden van de monitor, niet relevant om de economische informatie per productgroep volledig te specificeren. De volgende tabel met indicatoren gaat daarom uit van het verzamelen van data naar productgroep en zijn indicatief van aard. Onder het kopje bronnen zijn mogelijke instanties genoemd waar de data verzameld kunnen worden.

Stakeholder	Onderwerp voor de monitor	Hoofd-indicator	Benodigde data	Bronnen	
				Bestaand	Niet-bestaand
LNV	Economische relevantie	Gezinsinkomen uit landbouw/streekproduct	<i>Opbrengsten:</i> - uit landbouw - uit verbredingstak zorg - productgroep - opbrengstenschatting/productgroep - Overige Opbrengsten - Kosten: - Landbouw - Verbreding: - Productgroep - Kostenschatting/productgroep	Informatienet a) BVS b) Informatienet Informatienet BVS	
		Werkgelegenheid	Schatting benodigde FTE aan arbeid voor: - Landbouw - Streeproductie	Informatienet BVS	
		Structuurgegevens landbouw/streekproduct activiteit	Aantal bedrijven naar type <i>Landbouw:</i> - Nge landbouw <i>Streekproducten:</i> - Productievolume: aandeel	CBS Informatienet BVS	

Stakeholder	Onderwerp voor de monitor	Hoofd-indicator	Benodigde data	Bronnen	
				Bestaand	Niet-bestaand
			grondstoffen in streekproduct		
		Regionale spreiding	Postcode streekproductenbedrijf		BVS
		Omzet- en omzetaandeel verbreding	Zie Opbrengsten		
Boeren-verstand Consultancy	Ontwikkeling van opschaaling streekproductie	Volume-aandeel van productie voor streekproducten	Indicatie van ondernemer van grondstofgebruik (kg/ltrs)		BVS
		Afzetkanaal	Afzetvolume per productgroep verdeeld over: 1. direct (huis)verkoop 2. Samenwerkingsverband afzet 3. Verkoop ketenpartner		BVS

a) Bedrijven-Informatienet; b) Boerenverstand Consultancy.

7.5 Methode en werkwijze voor dataverzamelen

De streekproductensector is sterk versnipperd. Er is wel een stichting opgezet die een keurmerk beheert voor streekproducten: Stichting Streekeigen Producten Nederland (SPN). Het werkveld van deze stichting beperkt zich tot die groep streekproducten die onder de Europese richtlijn voor streekproducten vallen. Het betreft niet alleen streekproducten die uit de verbrede landbouw komen, maar ook bijvoorbeeld bier uit een regionale brouwerij. Het aandachtsgebied van SPN richt zich op erkende streekproducten en niet specifiek op streekproducten uit de verbrede landbouw. Daarom is de database van SPN maar deels inzetbaar voor de doeleinden van de monitor. Er zal voor de monitor een aanvul-

lend (breder) databestand moeten worden opgezet om een representatief beeld naar voren te halen over streekproductie als verbredingsactiviteit.

Boerenverstand Consultancy is op dit moment betrokken bij het opzetten van een streekproductenhandelsbedrijf. Ter voorbereiding van de bedrijfsorganisatie is Boerenverstand een databestand aan het opbouwen met alle mogelijk streekproducten in Nederland. In overleg met Boerenverstand is het mogelijk gebleken om de informatiebehoefte voor de monitor grotendeels te dekken met de informatie die wordt verzameld in de database. Wellicht kan om een combinatie gemaakt worden tussen de database die beschikbaar is vanuit SPN en de werkzaamheden die Boerenverstand kan leveren in construeren van een landelijk dekkende database voor streekproductie en verbrede landbouw. In het belang van de continuïteit van de beschikbaarheid van de data voor de monitor is het aan te bevelen voor LNV, als opdrachtgever voor de monitor, deze database onder te brengen bij een onafhankelijke instantie.

7.6 Conclusie en aanbevelingen

Een monitor kan een belangrijke bijdrage leveren aan de ontwikkeling van de streekproductensector. Waardevolle informatie voor de sector zijn gegevens over inkomensbijdrage, ingezette arbeid, gebruikte afzetkanalen en grondstofvolumes aan grondstoffen die in het product verwerkt kunnen worden.

Voordat een monitor voor streekproductie op kan worden gezet, moet over volgende punten nagedacht en een beslissing genomen worden:

- *afbakening*
Streekproducten worden in verschillende vormen afgezet, van kleinschalig huisverkoop tot contractproductie voor voedselverwerkers. Een mogelijk afbakening is om alleen die streekproducten mee te nemen waarbij de ondernemer zelf of in een kleinschalig samenwerkingsverband (gedeeltelijk) verantwoordelijk is voor verwerking en afzet van producten, gebaseerd op grondstoffen van zijn/haar agrarische gezinsbedrijf;
- *categorisatie*
Het aanbod van streekproducten varieert van ruwe grondstoffen tot meervoudig samengesteld product. Aanbevolen wordt om een aantal productcategorieën te definiëren, bijvoorbeeld AGF, vlees(producten), zuivel, drank/sap, broodbeleg/compotes, smaakmakers;

- *relevante indicatoren*
Aanbevolen worden de volgende hoofdindicatoren: gezinsinkomen, werkgelegenheid, structuurgegevens, regionale spreiding, grondstof volumens, afzetkanaal;
- *dataverzameling*
De data kunnen worden verzameld gedeeltelijk uit bestaande databestanden (Landbouwtelling, Bedrijven-Informatienet, Stichting Streekeigen Producten Nederland en Boerenverstand Consultancy) en gedeeltelijk door nieuwe dataverzameling. Voor de continuïteit van de beschikbaarheid van de data wordt aanbevolen om het databestand onder te brengen bij een onafhankelijke instantie.

8 Agrarische kinderopvang

8.1 Inleiding

Agrarische kinderopvang is een vorm van verbreding die al meerdere jaren plaatsvindt op boerderijen. In 2004 maakte deze sector een professionaliseringslag met het op richten van de 'Verenigde Agrarische Kinderopvang' (VAK) door GLTO, Radius Nederland in samenwerking met Satellite 'Partner in kleinschalige kinderopvang'. Deze vereniging werkt met licentieovereenkomsten (franchise) en de formule is gericht op agrariërs die een professionele en onderscheidende kinderopvang willen realiseren. Boerderijen kunnen zich aansluiten bij deze vereniging of zelfstandig opvang aanbieden als gastouder of kinderdagverblijf.

8.2 Sectorbeschrijving en beschikbare databronnen

In de sector zijn zelfstandige kinderdagverblijven op boerderijen actief. Het is voor boerderijen mogelijk om zich aan te sluiten bij de VAK. De zelfstandige kinderdagverblijven bieden vaak kinderopvang door gastouderschap. Door de wet- en regelgeving hoeft een boerderij met deze vorm van opvang aan minder eisen te voldoen. Deze opvang kan geboden worden tot en met 4 kinderen, buiten de eigen kinderen om. Als gastouder is het wel belangrijk om aangesloten te zijn bij een erkend gastouderbureau. Daarnaast gelden er voorschriften aan de ruimte, maar er hoeft geen aanpassing gedaan te worden van het bestemmingsplan. Tevens heeft de boerin geen diploma nodig. Van deze boerderijen worden geen gegevens door een centrale organisatie bijgehouden.

Van de boerderijen die kinderopvang bieden aan kinderen met een beperking worden de gegevens bijgehouden door het Landelijk Steunpunt Landbouw en Zorg. Zij telden in 2007 65 boerderijen die kinderopvang boden aan kinderen met een beperking. In de toekomst zal het Landelijk Steunpunt gegevens blijven bijhouden van opvang die geboden wordt aan kinderen met een beperking.

Boerderijen die zich hebben aangesloten bij de VAK hebben veelal meer 'kindplaatsen' en hebben personeel in dienst. De boerderijen zelf moeten, naast de wet- en regelgeving van de reguliere kinderopvang, voldoen aan het kwaliteitssysteem van de VAK (ISO, HKZ) en het 'groen protocol'. De eisen onder het groen protocol zijn: de kleuren in de gebouwen, het aantal vierkante meter per

kind binnen en het aantal vierkante meter per kind buiten. Tevens moeten de speeltoestellen gemaakt zijn van natuurlijke materialen.

Bij de boerderijen die aangesloten zijn bij de VAK krijgt het personeel jaarlijks 4-maal een pedagogische training, er zijn themabijeenkomsten, ledenoverleg, intranet en het onderhoud van handboeken. Momenteel (najaar 2008) werken 26 boerderijen actief via het VAK.

Stichting Stimuland had in 2003 twee opdrachten, te weten 'Kinderopvang op het platteland' en 'Kinderopvang op de boerderij' om de mogelijkheden voor kinderopvang op het platteland verder te ontwikkelen. In het project 'Kinderopvang op de boerderij' waren 22 boerderijen beschikbaar die plaats boden aan 38 kinderen. De opvang die werd geboden bestond uit crisisopvang, time-out, buitenschoolse opvang, dagopvang en logeeropvang voor weekenden en vakanties. Dit betrof dus niet alleen de kinderopvang waar het in dit hoofdstuk over gaat. Stimuland houdt geen gegevens bij van de boerderijen die deel hebben genomen aan de projecten en kon tevens niet aangeven of de boerderijen nog steeds kinderopvang aanbieden.

8.3 Economische informatiebehoefte doelgroepen

Vanuit de VAK is er de behoefte aan economische informatie van de aangesloten boerderijen. De nadruk moet hierbij komen op de indicatoren omzet, bezettingsgraad van de kindplaatsen en de personeelskosten (momenteel zijn deze ongeveer 75% van de kosten).

De VAK houdt de volgende data bij van de aangesloten bedrijven, met daarbij een onderscheid in gastouderopvang en kinderopvang.

8.4 Indicatoren gastouderopvang

Hieronder wordt een eerste aanzet gegeven voor een mogelijke opzet van een economische monitor.

Opbrengst

Vergoeding opvang in € per kind per uur x kinduren x weken per jaar

Vaste kosten

Administratiekosten/accountant

Verplichte verzekeringen

Kamer van Koophandel

Afdracht gastouderschapsorganisatie/franchise

Huur 25 vierkante meter ruimte à €45.

Variabele kosten

Energie

PR, computer, telefoon

Speelgoed

Verzorging (eten, drinken, luiers)

Financieringskosten

Indicatoren kinderopvang

Inkomsten

Aantal plaatsen x % bezetting x uur per week in € x weken

Kosten

Loonkosten Zorg

Huisvestingskosten

Aflossingskosten

Overige kosten (speelgoed, levensmiddelen, verzekering, accountant, bijdrage kinderopvang-organisatie enzovoort)

8.5 Aanbevelingen

Het monitoren van de gastouderopvang zal het probleem met zich meebrengen dat het niet door een centrale organisatie wordt bijhouden. Voor de bedrijven die zich hebben aangesloten bij de VAK zal het eenvoudiger zijn de gegevens te monitoren, omdat deze gegevens al worden bijgehouden door de organisatie.

Het voorstel is om de economische kengetallen die de VAK momenteel al bijhoudt te monitoren.

Literatuur

Blom, G., A.E. Roest en J. Hassink, *Netwerkvorming in de landbouwzorgsector*. Rapport 157. Plant Research International, Wageningen, 2007.

Bruin, R. de, en H. Oostindie (red), 2005, *'Koepelproject Kennisontwikkeling Streekgebonden productie en Vermarketing'*, ACB/ACD 03.045, Stichting Streekeigen Producten Nederland, LTO Nederland, WUR-LEI, WUR Lsg. Rurale Sociologie, Stichting Agro Keten Kennis.

Bruins, P., J. Boomaerts, T. Edens, J. van Esch, T. Janssen, P. Voskuil, F. Schroën en D. van Zwieten, 2004, *Boeren op pad naar verbreding*. Expertisecentrum LNV, rapport nr. 344.

Busby, G. en S. Rendle, 2000, The transition from tourism on farms to farm tourism. *Tourism Management* 21, pp 635-642.

Clarke, J., 1996, Farm tourism. *Insights*, January D19-24.

Faber, B., 2004, *Leven van wind blijft aantrekkelijk*, Ekoland-3.

FAO, 1999. Cultivating Our Futures Issues Paper: *The Multifunctional Character of Agriculture and Land*. Hst. 2: the MFCAL concept.

Ham, A. van den en M.E. Ypma, 2000, *Verbreding op landbouwbedrijven: met visie en creatieve vasthoudendheid naar succes*. Rapport 7.00.02, LEI, Den Haag.

Hoogeveen, M. W. en K.J. van Calker, 2007, *Verkenning paardenhouderij in Twente en de Achterhoek*, LEI, Den Haag.

Huis, F. en Tuunter, E., 2006, *State of the Art: Economische betekenis vrije tijd en toerisme op het platteland*. Stichting Recreatie, internrapport.

Ketelaars, D., N. van Erp, J. Hassink, 2002, *Landbouw en zorg in beeld. Blik op heden en toekomst*, PRI, Wageningen. Rapport 50.

Knijff, van der, A., 1999, *Windenergie in de agrarische sector. Meewind of tegenwind?* LEI, Den Haag.

LTO Noord Advies, 2007, *Verbrede landbouw: plattelandstoerisme*. Informatie voor ondernemers van J.B. Swienink (bedrijfsadviseur verbrede landbouw), Raalte.

Marktplan Adviesgroep, 2005, *Economische effecten Agrotourisme*, eindrapport.

MNP-RIVM, 2003, *Monitoring Uitvoeringscontract gebiedsgericht inrichting landelijk gebied: Toestandsbeschrijving nulsituatie*.

Ministerie van LNV, Agenda Vitaal Platteland en Meerjaren Plan. Den Haag, 2004.

OECD, 2001, *Multifunctionality: towards an analytical framework*. OECD, Paris.

Oostindie, H. en R. van Broekhuizen, 2004, *Landbouw en Platteland in de Wolden. Een studie naar de agrarische ontwikkeling, verbrede landbouw en nieuwe bedrijvigheid in voormalige boerderijen in de gemeente De Wolden*. Wageningen Universiteit Maatschappijwetenschappen.

Ploeg, van der et al., 2002, *Living Countrysides. Rural development processes in Europe: The state of the art*. Elsevier bedrijfsinformatie BV, Doetinchem.

RLG, 2000b, *Het belang van samenhang: advies over ontwikkeling, afstemming en integratie in het landelijk gebied*.

Schoorlemmer, H., F. Munneke en M. Braker, 2006, *Verbreiding onder de loep: potenties van multifunctionele landbouw*. Rapport PPO 357, PPO, Lelystad.

Siemes, H., 2003, *Leven van de wind van korte duur*, Boerderij-1.

SRP en VNG, 2006, *Paardenhouderij en Ruimtelijke Ordening. Handreiking voor de praktijk*, Sectorraad Paarden en Vereniging Nederlandse Gemeenten.

SRP, 2004, *Paardenhouderij en Ruimtelijke Ordening. De plaatsbepaling van de paardenhouderij in de Ruimtelijke Ordening met bijbehorende randvoorwaarden*, Productschappen voor Vee, Vlees en Eieren, Zoetermeer.

Taguchi, K. en Y. Iwai, 1998, Agri-tourism in Austria and its implications for Japanese rural tourism. Rural tourism management: Sustainable options, Conference Proceedings, 9-12 September, Scottish Agricultural College, Auchincruive, Ayr.

Vlieger, J.J. de, K. Van Ittersum en H.S. van der Meulen, *Streekproducten: van Consument tot Producent*. LEI, Den Haag, 1999.

Contacten

Recreatie

- Bedrijfschap Horeca en Catering: Guus Hendriks, 079-3680714
- Stichting Vrije Recreatie: W.T. van den Berg, 0183-352741
- LTO Noord: J.B. Schwienink, 0572-328282
- NBTC: Sjoerd Hilkhuijsen, 070-3705238
- Stichting Recreatie: Erik Tuunter, 070-4275454
- Vereniging van boerengolfbaaneigenaren: Peter Weenink (Kaasboerderij Weenink in Lievelede, 0544-371446), website: www.boerengolfadressen.nl
- Provincie Zeeland
- Provincie Drenthe
- Provincie Overijssel

Energie

Essent, persoonlijk contact, 2007

Nuon, persoonlijk contact, 2007

Windunie, persoonlijk contact, 2007

SenterNovem, persoonlijk contact, 2007

www.cbs.nl (statline)

www.milieucentraal.nl (milieu centraal)

www.windunie.nl (Windunie)

<http://home.planet.nl/~windsh/> (Wind Service Holland)

Zorglandbouw

GIBO Arnhem

LTO Noord Advies

Steunpunt Landbouw & Zorg

Agrarische kinderopvang

Landelijk Steunpunt Landbouw en Zorg, Mary Kuipers, 2008

Stimuland, Lucy Otten, 2008

Verenigde Agrarische Kinderopvang, Joke Verhage, 2008

Paardenhouderij

Streekproducten

Bijlage 1

Monitoring verbreding in de landbouw door het LEI

In de jaren 2004, 2006 en 2007 rapporteerde het *Landbouw-Economisch Bericht (LEB)* omzet- en inkomenscijfers van de verbrede landbouw. De gerapporteerde gegevens zijn echter moeilijk vergelijkbaar omdat ze op verschillende uitgangspunten en aannames gebaseerd zijn.

In het *LEB 2004* en *2006* worden vijf verschillende sectoren van verbreding onderscheiden, namelijk agrarisch natuurbeheer, recreatie, zorg, stalling en windenergie. Voor deze sectoren worden totale aantallen en omzetcijfers gegeven. Vervolgens worden per sector schattingen gegeven van het inkomen gebaseerd op percentages van de omzet. De totale (nationale) opbrengstcijfers zijn gebaseerd op de gemiddelde opbrengsten per bedrijf per verbrede activiteit, zoals die uit het Bedrijven-Informatienet naar voren kwamen, vermenigvuldigd met het aantal bedrijven dat volgens de Landbouwtelling aan verbreding doet. Gegevens over zorg zijn niet beschikbaar in het Informatienet; voor deze activiteit is daarom gebruik gemaakt van andere bronnen. Tabel B1.1 geeft een overzicht van aantallen, gemiddeld jaaromzet en gemiddeld inkomen van de vijf genoemde verbredingsactiviteiten voor 2003 en 2005.

	Aantallen		Gemiddelde jaaromzet 2002-2004 (mln.euro)	% van omzet resterend als inkomen	Gemiddeld jaarinkomen 2002-2004 (mln. euro)
	2003	2005			
Natuurbeheer	9.578	9.311	49	40	19,6
Recreatie	2.463	2.857	33	25	8,25
Zorg	372	542	38	25	9,5
Stalling	3.835	2.933	11	40	4,4
Energie	483	464	23	40	9,2
Alle	14.520	13.702	154	35	53,9

Bron: *Landbouw-Economisch Bericht 2004* en *2006*.

In het *LEB 2007* is de samenstelling van de verbredingsactiviteiten anders en ook is er een andere aanpak gehanteerd. De verbredingsactiviteiten in het *LEB 2007* zijn natuurbeheer, loonwerk, recreatie, energie en verhuur activa. Zorglandbouw valt hier buiten beschouwing, terwijl wel rekening wordt gehouden met loonwerk. De reden hiervoor is dat de benadering uit het *LEB 2007* puur gebaseerd is op de beschikbaarheid van gegevens in het BIN. Bij de aanpak in het *LEB 2007* wordt voor het gemiddelde land- en tuinbouwbedrijf het aandeel van verbredingsactiviteiten in de opbrengsten van het bedrijf gegeven (tabel B1.2).

Tabel B1.2	Opbrengsten totaal en uit verbreding van het gemiddelde land- en tuinbouwbedrijf, 2001-2006			
	2001-2003	2004	2005	2006
Opbrengsten (euro)	269.100	279.600	293.600	308.000
Aandeel verbreding (%)	2,8	3,8	3,5	3,6
Opbrengsten uit verbreding (euro)	7.535	10.625	10.276	11.088

Bron: *Landbouw-Economisch Bericht 2007*, eigen berekeningen.

Hoewel de resultaten uit het *LEB 2003* en *2005* niet direct vergelijkbaar zijn met die uit het *LEB 2007* vanwege het verschil in uitgangspunten, is het interessant hoe zich de resultaten tot elkaar verhouden. Hiervoor zijn de resultaten uit tabel B1.2 omgerekend naar gemiddelden per bedrijf (tabel B1.3).

Tabel B1.3	Gemiddelde omzet en inkomen van verbredingsactiviteiten per bedrijf, 2003 en 2005			
	Omzet		Inkomen	
	2003	2005	2003	2005
Natuurbeheer	5.116	5.263	2.046	2.105
Recreatie	13.398	11.551	3.350	2.888
Zorg	102.151	70.111	25.538	17.528
Stalling	2.868	3.750	1.147	1.500
Energie	47.619	49.569	19.048	19.828
Alle	10.606	11.239	3.712	3.934

Het blijkt dat de opbrengsten van de twee benaderingen in dezelfde orde van grootte liggen, al zijn de resultaten, zoals gezegd, niet direct met elkaar vergelijkbaar. Wordt de bijdrage van verbreding als één, alle sectoren samenvoegende post beschreven, zoals dat is gebeurd in het *LEB 2007*, dan is het voor de vergelijkbaarheid noodzakelijk om duidelijkheid over de definitie van verbreding te bereiken.

Bijlage 2

Overzicht gegevens van de meest voorkomende verbredingsactiviteiten in Nederland op basis van de CBS-Landbouwtelling

Tabel B1.4		Ontwikkeling verbreding naar grootteklasse 2003 (nge)						
Variabele	<16	16-40	40-70	70-100	100-150	>150	Neder-land	
Recreatie	558	560	480	360	311	194	2.463	
Verwerking	125	166	196	223	184	212	1.106	
Verkoop	791	1.169	1.154	888	665	713	5.380	
Zorgboerderij	61	102	74	52	46	37	372	
Natuurbeheer totaal	925	1.057	1.036	1.173	1.032	578	5.801	
Natuurbeheer totaal (inclusief nestbescherming/lid)	3.802	3.737	4.001	4.435	4.013	2.794	22.782	
Energie	107	134	228	484	616	680	2.249	
Idem levering aan derden	22	38	50	74	104	121	409	
Aquacultuur	30	22	20	21	23	38	154	
Werk voor derden	588	883	941	938	824	807	4.981	
Tabel ontwikkeling verbreding naar grootteklasse 2005 (nge)								
Variabele	<16	16-40	40-70	70-100	100-150	>150	Neder-land	
Recreatie	563	629	554	492	374	245	2.857	
Verwerking	127	150	211	213	174	182	1.057	
Verkoop	733	971	949	758	595	526	4.532	
Zorgboerderij	74	132	107	95	86	48	542	
Natuur-	1.589	1.660	1.780	1.789	1.574	919	9.311	

beheer totaal							
Natuur- beheer totaal (inclusief nestbescher- ming/lid)	2.117	2.218	2.500	2.678	2.328	1.374	13.215
Energie	113	129	298	531	583	545	2.199
Idem levering aan derden	23	38	60	93	116	133	463
Aquacultuur	12	11	7	8	4	8	50
Werk voor derden	470	623	748	653	583	543	3.620
Tabel ontwikkeling verbreding naar grootteklasse 2007 (nge)							
Variabele	<16	16-40	40-70	70-100	100-150	>150	Neder- land
Recreatie	506	571	441	409	297	208	2.432
Verwerking	75	108	155	127	127	94	686
Verkoop	432	646	590	455	386	342	2.851
Zorgboer- derij	95	142	134	108	81	45	605
Natuur- beheer totaal	970	1.180	1.192	1.298	1.252	773	6.665
Natuur- beheer totaal (inclusief nestbescher- ming/lid)	1.164	1.410	1.479	1.585	1.532	945	8.115
Energie	0	0	0	0	0	0	0
Idem levering aan derden	0	0	0	0	0	0	0
Aquacultuur	5	3	4	6	3	6	27
Werk voor derden	268	408	449	380	319	321	2.145